

**Univerzita Palackého v Olomouci
Cyrilometodějská teologická fakulta**

Katedra křesťanské sociální práce

Charitativní a sociální práce

PhDr. Marie Klašková

*Impulsy biblického chápání nemoci a smrti
pro sociální práci*
Diplomová práce

vedoucí práce: ThLic. Michal Umlauf

2019

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem „Impulsy biblického chápání nemoci a smrti pro sociální práci“ napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů.

V Olomouci dne 9. března 2019

Marie Klašková

Poděkování

Ráda bych touto cestou vyjádřila svůj dík vedoucímu práce ThLic. Michalu Umlafovi za cenné připomínky, odborné vedení, podněty a pomoc. Dále také děkuji své rodině a přátelům za trpělivost a podporu.

Marie Klašková

Obsah

Úvod.....	7
1 Fenomén nemoci.....	9
1.1 Nemoc ve Starém zákoně.....	9
1.1.1 Nemoc jako vyloučení ze společenství.....	9
1.1.2 Nemoc jako následek hříchu.....	10
1.1.3 Nemoc a Boží zásah.....	10
1.1.4 Nemoc a zásah lékaře.....	11
1.1.5 Nemoc jako nezasloužené trápení.....	12
1.1.6 Nemoc jako zástupné utrpení spravedlivého.....	13
1.1.7 Závěr – nemoc ve Starém zákoně.....	14
1.2 Nemoc v Novém zákoně.....	14
1.2.1 Psychické onemocnění a posedlost zlým duchem.....	15
1.2.2 Nemoc jako výzva k uzdravení.....	15
1.2.3 Sociální vyloučení způsobené nemocí.....	16
1.2.4 Víra a uzdravení.....	17
1.2.5 Nemoc jako univerzálně otevřená možnost uzdravení.....	17
1.2.6 Nemoc jako otevřenost vůči Kristovu působení.....	17
1.2.7 Nemoc jako výzva k pomoci a modlitbě.....	18
1.2.8 Závěr – nemoc v Novém zákoně.....	19
1.3 Souhrnný biblický pohled na fenomén nemoci.....	20
1.3.1 Typologie nemocí v Bibli.....	21
1.3.2 Typologie nemocí v Bibli ze sociálního pohledu.....	21
1.4 Biblické inspirace pro sociální práci.....	23
1.4.1 Přínos biblického chápání nemoci pro sociální práci.....	23
1.4.2 Jedinečnost člověka vyžaduje individuální přístup.....	23
1.4.3 Dialogický charakter člověka.....	24

1.4.4	Sociální prostředí nemocného	24
1.4.5	Sociální zodpovědnost a solidarita	25
1.4.6	Přijetí nemoci	25
	Exkurz I: Role církve v životě nemocného	26
2	Fenomén umírání a smrti	29
2.1	Fenomén smrti ve Starém zákoně	29
2.1.1	Smrt jako důsledek hříchu	29
2.1.2	Popření démonického charakteru smrti	30
2.1.3	Smrt popsaná jako prostor a stav	31
2.1.4	Hospodinova moc přemáhá smrt a vede k životu	32
2.1.5	Smrt v mudroslovných knihách	32
2.1.6	Smrt jako připojení k předkům	33
2.1.7	Touha po smrti – sebevražda	33
2.2	Fenomén smrti v Novém zákoně	34
2.2.1	Smrt u synoptiků	34
2.2.2	Smrt v janovských spisech	35
2.2.3	Kristova smrt a vzkříšení	36
2.2.4	Význam smrti v Pavlových listech	36
2.2.5	Biblický pohled na umírání a smrt	38
2.3	Biblické inspirace pro sociální práci	39
2.3.1	Individualizace a sekularizace	39
2.3.2	Význam lékaře a rodiny	39
2.3.3	Vytěsnění smrti	40
2.3.4	Umírající v centru pozornosti	40
2.3.5	Návštěva nemocných a umírajících	41
	Exkurz II: Péče o pozůstalé	42
2.3.6	Dříve vyslovené přání	43

2.3.7	Vytváření kultury umírání.....	44
	Exkurz III: Ars moriendi: umírání, smrt a dobrý život.....	45
2.4	Změny v pohledu na umírání.....	46
2.4.1	Nové aspekty umírání.....	46
2.4.2	Věk umírajících a délka umírání	47
2.4.3	Aplikace poznatků thanatopsychologie.....	48
2.4.4	Vyhnout se přehnané lékařské terapii	49
	Závěr.....	51
	Anotace.....	55
	Summary	55
	Seznam zkratek	56
	Literatura	58

Úvod

„Synu, ujmi se svého otce v jeho stáří, nezarmucuj ho, dokud je živ. Pozbývali rozum, ber na něho ohled a nepohrdej jím, když ty jsi v plné síle.“ (Sír 3,12–13).

Tyto věty ze starozákonní knihy Sírachovec představovaly pro mě rozhodující impuls při výběru tématu diplomové práce. Zajímalo mě, zda biblické pojetí stáří, nemoci a smrti v Bibli může být inspirací pro současnou sociální práci. Od začátku jsem si uvědomovala, že se pouštím do zkoumání široké a složité problematiky. Svůj výzkum jsem proto byla nucena omezit na biblické pojetí nemoci a umírání (smrti) jako možných zdrojů pro sociální práci.

Fenomény nemoci a smrti se dotýkají každého člověka. Je totiž obecně lidskou zkušeností, že nemoc a utrpení patří k nejdůležitějším problémům lidského života. Nemocný člověk si uvědomuje svou bezmocnost, své meze i ohrožení svého života (každá nemoc může dát vytyšit smrt). Psychologicky vzato může nemoc vést k úzkosti, k uzavření do sebe, někdy dokonce k zoufalství. Teologicky se nikdy nedá zcela vyloučit vzpoura proti Bohu. Nemoc ovšem může také napomáhat člověku k dosažení větší zralosti. Zejména těžce nemocný člověk rozlišuje zřetelně, co není podstatné, a dokáže se zaměřit na to, co je důležité. Může se stát, že nemoc vede k hledání Boha a k návratu k němu (*Katechismus katolické církve*, čl. 1500–1501.) Ani oficiální text katolické církve neskrývá možnost ambivalentního působení nemoci a utrpení. Zakoušení nemoci může sice vést k hledání Boha, může se však také stát důvodem ke vzpouře proti Bohu.

V posledních deseti letech jsem měla možnost starat se do poslední chvíle postupně o tři těžce nemocné příbuzné a přátele. Doprovázení těchto lidí v okamžiku smrti bylo pro mě velkým obohacením. Teprve v situaci, kdy někdo pečuje o těžce nemocného, zjistí, jakou oporu mu poskytuje víra v Boha, vycházející z Bible.

Vzhledem k výše uvedenému mě překvapilo, že tématu nemoci a smrti v Bibli se v české odborné literatuře věnuje poměrně malé množství titulů. Souvisí s tím i skutečnost, že jen velmi málo autorů se zabývá způsobem, jak biblické texty aplikovat na současnou situaci, jak v nich vnímat zdroj pro současnou sociální práci. Výslovně se na biblický text odvolává např. M. Opatrný ve svém článku „Podobenství o milosrdném Samaritánovi a proprium křesťanské charitativní práce v kontextu tzv. teorie charity“ (Opatrný, 2016). Nedostatek české odborné literatury k tomuto tématu byl pro mě dalším důvodem k tomu, abych se jím hlouběji zabývala.

Vzhledem k omezenému množství relevantní literatury u nás, vydala jsem se studovat dostupnou literaturu do univerzitních knihoven v Tübingen a ve Vídni. Moje práce má teoretickou povahu, na mnoha místech má charakter kompilace prostudované literatury. Při psaní práce jsem využila své teologické vzdělání i dvacetiletou praxi v biblické oblasti (profesně se od roku 2000 věnuji vzdělávání dospělých všech věkových kategorií, včetně seniorů v četbě a porozumění Bibli).

Cíl své práce vidím ve vyhledání biblických textů, které se zabývají fenomény nemoci a umírání, a v následném zkoumání jejich potenciálu ve smyslu inspirací pro současnou sociální práci. Považuji za nezbytné, aby si zejména věřící lidé zapojení do sociální práce (Křišťan, Urban, 2012) byli vědomi, že jejich aktivity jsou a mohou být vědoměji inspirovány biblickou zvěstí.

Vzhledem k tomu, že se nejedná o práci v oblasti lékařské vědy, ale o studii teologicko-sociální, nebudu se zabývat podrobným členěním nemocí dle typu, místa a způsobu onemocnění. Zaměřím se na fenomén nemoci především v korelaci pohledu teologického a psychologicko-sociálního. Podobně budu postupovat u fenoménu umírání a smrti.

Svou práci rozdělují do dvou velkých kapitol – fenomén nemoci a fenomén umírání a smrti. Metodologický postup je v obou kapitolách stejný. Nejprve se zaměřuji na starozákonní texty, které se zabývají zmíněnými fenomény, a hledám případné možnosti aplikace v současné sociální práci. Potom přicházejí ke slovu relevantní novozákonní texty a možnosti jejich aplikace v sociální práci.

Sociální práce je podle Matouška definována jako „společenskovední disciplína i oblast praktické činnosti, jejichž cílem je odhalování, vysvětlování, zmírňování a řešení sociálních problémů... Opírá se jednak o rámec společenské solidarity, jednak o ideál naplňování individuálního lidského potenciálu.“ (Matoušek 2008, s. 200-201). Sociální pracovník pomáhá potřebným získat nebo znovu nabýt společenské uplatnění. U osob, u kterých již nelze očekávat společenské uplatnění, dbá sociální pracovník na důstojné prožívání života. Jako inspirace a motivace k činnosti sociálního pracovníka mohou posloužit některé biblické texty. Bible je bohatým zdrojem inspirace. Najdeme v ní texty, které se zabývají sociálními problémy své doby. Pro křesťanskou sociální práci mohou být biblické texty impulsem k novému způsobu jednání, chování, prožívání a řešení obtížných životních situací.

1 Fenomén nemoci

Nemoc patří k základním faktorům, které charakterizují lidský život. Každý člověk prožíval své vlastní onemocnění, nebo se s průběhem nemoci setkal u někoho ze svých blízkých. Péče o nemocné je jedním ze stěžejních témat sociální práce.

1.1 Nemoc ve Starém zákoně

Obecně platí, že Bible je jedním z pramenů křesťanské víry. Proto jsem se rozhodla prozkoumat, zda (popř. jakým způsobem) se biblické texty vyjadřují o nemoci, nemocném člověku, o snaze uzdravit nemocného apod. Křesťanská Bible se člení do dvou hlavních částí, Starého a Nového zákona. Výzkum je tedy zaměřen nejprve na Starý a pak na Nový zákon. Starý zákon vysoce cení význam tělesné integrity člověka. Zdraví bylo považováno za projev požehnání. Člověk mohl žít správně jako tvor jen v plné tělesné integritě (Schockenhoff, 2001, s. 55).

1.1.1 Nemoc jako vyloučení ze společenství

V mnoha starozákonních textech se dočteme o vyloučení člověka ze společenství zdravých lidí, a tedy i z náboženského a liturgického společenství. Podmínky vyloučení nemocného člověka ze společenství byly přesně stanoveny Mojžíšovým zákonem a byly preventivní ochranou Božího lidu a řádu světa před zásahem chaosu. Pro kněze platily zvláštní předpisy. Vyžadovala se od nich kultická čistota i tělo bez zjevné vady (Bič, 1986, s. 293), jak dokládá text ze Třetí knihy Mojžíšovy:

„Nepřiblíží se žádný muž s vadou: nikdo slepý nebo kulhavý nebo se znetvořenou tváří nebo s některým údem příliš dlouhým, nebo kdo by měl zlomenou nohu nebo zlomenou ruku, nebo hrbatý nebo zakrnělý nebo se skvrnou na oku nebo postižený svrabem nebo lišejem nebo s rozdrčenými varlaty.“
(Lv 21,18–20)

Nemocný člověk (např. malomocný) je vyloučen ze společenství a prosí Boha o záchranu: *„Jaký užitek vzejde z mé krve, sestoupím-li v jámu? Což ti prach vzdá chválu, bude hlásat tvoji věrnost?“* (Ž 30,10). Nemoc je často přirovnávána k existenci v podsvětí (šeolu). Z pohledu dnešní medicíny šlo v mnoha případech o preventivní opatření zabraňující možnému šíření nákazy. Bůh je jediný, kdo může

člověku v nemoci pomoci, aby se vrátil do společenství lidu, který koná bohoslužbu, kterému se dostává Božího požehnání (Schockenhoff, 2001, s. 57–59.). Nemoc je často vnímána a interpretována jako situace uvěznění, ze kterého může vysvobodit pouze Bůh svou silou (Kostka, 1999, s. 202).

1.1.2 Nemoc jako následek hříchu

Řada starozákonních textů vidí přímou souvislost mezi činy člověka a jeho osudem. Nemoc je chápána jako jeden z projevů Boží vůle. Člověk, který se jednoznačně provinil vůči Bohu nebo jeho služebníku, je podle zákona odplaty zákonitě potrestán. Příkladem může být Miriam, která je postižena malomocenstvím za hloupé a pyšné řeči vůči Mojžíšovi (Hospodinovu služebníku). Její bratr Áron se modlil: „*Dovol, můj pane, nenech nás pykat za hřích, jehož jsme se ve své pošetlosti dopustili*“ (Nu 12,11). Za neposlušnost a neuznání Boží moci je potrestán i Egypt mnoha ranami: „*Tentokrát zasáhnu do srdce všemi svými údery tebe i tvé služebníky a tvůj lid, abys poznal, že na celé zemi není nikdo jako já.*“ (Ex 9,14).

Nemoc je ve Starém zákoně interpretována jako Boží rána a trest za hřích často, ale ne vždy. Jako protiváha proti všeobecnému chápání nemoci jako trestu od Boha vystupují knihy Job a Tóbijáš a později některé novozákonné texty. Hřích může být příčinou nemoci (jako např. u Miriam), ale nemusí. Často se však předpokládá, že nemocný člověk potřebuje prvotně odpuštění a usmíření. Kající obřady spojené s procesem uzdravení předpokládají souvislost mezi činem (hříchem) a jeho důsledkem (nemocí). Hřích je odvrácení se od Boha a nemoc je v mnoha textech chápána jako výchovný trest (Nu 12,11) – (Kostka, 1999, s. 202).

1.1.3 Nemoc a Boží zásah

Starozákonné texty připisují nemoc přímo Bohu a jeho působení, proto také očekávají uzdravení výhradně od Boha. Využití lidských prostředků je v této souvislosti považováno za nedostatek důvěry v Boha. Příkladem může být kniha Tóbijáš, která popisuje neschopnost lékařů uzdravit slepého Tóbita. Naproti tomu anděl, který je Tóbitovi poslán, přebírá roli terapeuta a jeho rady vedou k úspěchu. Jeho lékařské umění odpovídá lidovým antickým představám o uzdravující síle vnitřností (žluči, srdce a jater).

„*Anděl mu řekl: 'Rozřízni tu rybu, vyjmi z ní žluč, srdce a játra a uschovej u sebe; ostatní vnitřnosti zahod'. Žluče, srdce a jater lze užít jako léku.*“ (Tób 6,4). Anděl vystupuje jako pomocník Božího uzdravení, který zprostředkuje uzdravující Boží jednání. Tóbit je vykreslen jako vzor věřícího člověka, který se i v temných okamžicích nemoci a utrpení svěruje Božímu vedení a prostřednictvím anděla znovu získává zrak a je uzdraven (Schockenhoff, 2001, s. 64–65).

Dalším příkladem Božího monopolu na nemoc a uzdravení, smrt a život mohou být události popisované v knize Exodus, které v souvislosti s poslušností vůči Božím příkázáním a nařízením popisují Hospodina jako postihujícího nemocí i uzdravujícího: „*Jestliže opravdu budeš poslouchat Hospodina, svého Boha, dělat, co je v jeho očích správné, naslouchat jeho příkázáním a dbát na všechna jeho nařízení, nepostihnu tě žádnou nemocí, kterou jsem postihl Egypt. Neboť já jsem Hospodin, já tě uzdravuji.*“ (Ex 15,25–26). Bůh je jediný, kdo je schopen člověka uzdravit, ponechat při životě v jakémkoliv ohrožení (Brockmüller, 2010, s. 10–11).

1.1.4 Nemoc a zásah lékaře

Až v nejmladších starozákonních textech se setkáme s názorem, že i lékařské umění může člověku pomoci. Lékař dokáže rozpoznat nemoc, stanovit průběh léčení, tišit bolest a dokonce i uzdravit. Tyto jeho léčitelské schopnosti pocházejí od Boha, a lékař je tedy Hospodinovým služebníkem, prodlouženou rukou Boží. Schopnosti lékaře uznávali chudí i bohatí, dělníci i králové. O králi Ásovi čteme, že ve své nemoci (bolesti nohou) nežádal pomoc od Hospodina, ale vyhledal jen lékaře (2 Pa 16,12). Král lékařskou pomoc neodmítl, ale zemřel, protože se neobrátil k Bohu. Velmi racionální úvahu o lékařském působení a schopnostech najdeme v knize Sírachovec (Schockenhoff, 2001, s. 67–68.):

„*Vzdávej lékařovi patřičnou úctu, protože ho potřebuješ, neboť i jeho stvořil Hospodin... Pak dej lékařovi příležitost, vždyť i jeho stvořil Hospodin. Ať není daleko od tebe, když ho potřebuješ; někdy je úspěch v jejich rukou. Vždyť i oni budou prosit Hospodina, aby se jim podařilo přinést nemocnému úlevu a uzdravení k záchraně života.*“ (Sír 38,1.12–14).

Sírachovec vychází z předpokladu, že i lékaře stvořil Hospodin, a proto má nárok na povinnou úctu. Nemocný, stejně jako lékař mají prosit Boha o pomoc a uzdravení, protože konečné rozhodnutí o zdraví či nemoci je vždy na Hospodinu.

Ten stvořil svět, včetně všech léčivých bylin (Sír 38,4), a člověk jich má využívat ke svému prospěchu. O léčivé moci dřeva se dozvídáme již v knize Exodus, kdy se po vhození dřeva do hořké vody na Boží pokyn voda stala sladkou, pitnou (Ex 15,23–25). Tuto událost připomíná Sírachovec. Bůh člověku dal i rozum, aby poznával jeho stvoření a využíval darů přírody k uzdravení. Lékárník připravuje lék a lékař pomocí těchto prostředků léčí (Sír 38,7) – (Bič, 1996, s. 170–171).

1.1.5 Nemoc jako nezasloužené trápení

Výraznou kritiku zákona odplaty a jeho spojení nemoci s proviněním najdeme v knize Job. Job vystupuje jako člověk spravedlivý, přesto ho stihne krutý osud, který je v absolutním protikladu ke všeobecně uznávanému zákonu odplaty – „dobrému dobře, zlému zle“. Lidská zkušenost zpochybňuje absolutní platnost tohoto zákona a kniha Job je příkladem vypořádání se s touto zkušeností. Kniha Job vede k úvahám, podle nichž nemůže být každá nemoc Bohem seslanou zkouškou, prověřením věrnosti či trestem. Job je raněn nemocí a později i ztrátou nejbližších. V nemoci nezůstává sám (se ženou), ale je v sociálním kontaktu s přáteli:

„O všem tom zlém, co Jóba potkalo, se doslechli jeho tři přátelé a přišli každý ze svého místa: Elífaz Témanský, Bildad Šúchský a Sófar Naamatský. Dohodli se spolu, že mu půjdou projevit soustrast a potěšit ho. Rozhlíželi se po něm už zdaleka, ale nemohli ho poznat. Propukli v hlasitý pláč, roztrhli své řízy a rozhazovali nad hlavou k nebi prach. Seděli potom spolu s ním na zemi po sedm dní a nocí a slova k němu žádný nepromluvil, neboť viděli, že jeho bolest je nesmírná.“ (Jb 2,11–13).

Komunikaci narušuje Jobův vzhled, způsobený nemocí. Přátelé ho nemohli poznat. Komunikace nejprve znamená společné mlčení, které je vynuceno velkými Jobovými bolestmi.

Job nepochybuje o Bohu, neustále od něj očekává odpověď, je připraven mu naslouchat: „*Kéž bych měl někoho, kdo by mě vyslyšel! Zde je mé znamení. Ať mi Všemocný odpoví. Můj odpůrce sepsal zápis.*“ (Jb 31,35). Opakovaně se táže po smyslu svého utrpení, ačkoliv si není vědom žádného provinění. Jeho tři přátelé přichází s tradiční teologií odplaty. Job s nimi nesouhlasí a i samotný Bůh se ho zastává a uznává jeho spravedlnost. V poslední části knihy dostává Job od Boha odpověď, avšak pravděpodobně úplně jinou, než očekával. Boží odpověď spočívá

v tom, že všemohoucí a tajuplný Bůh převyšuje všechny lidské otázky. Job je odkázán na tajuplnost Boží moci, kterou člověk nikdy nemůže prohlédnout (Margianto. 2016, s. 218–220; Schockenhoff, 2001, s. 69–77): „*Kde jsi byl, když jsem zakládal zemi? Pověz, víš-li něco rozumného o tom.*“ (Jb 38,4).

Vševědoucí a všemohoucí Bůh je v každé době obrácen k člověku. Je s ním v každé jeho nouzi, i když nedokážeme vysvětlit jak a proč (Fieger, Weder, 2012, s. 77–87.; Oeming, 2001, s. 127–128). Jobova odpověď Hospodinu vychází z poznání jeho transcendence:

„Uznávám, že všechno můžeš a že žádný záměr tobě není neproveditelný. Kdo smí nerozvázně zatemňovat úradek Boží? Ano, hlásal jsem, čemu jsem nerozuměl. Jsou to věci pro mě příliš divuplné, které neznám. Rač mě vyslyšet a nech mě mluvit; budu se tě ptát a poučíš mě. Jen z doslechu o tobě jsem slýchal, teď však jsem tě spatřil vlastním okem. Proto odvolávám a lituji všeho v prachu a popelu.“ (Jb 42,1–6).

Job nedostal odpověď na otázku po smyslu utrpení nevinného člověka, ale byl odkázán na všechno to, čím Bůh člověka přesahuje. Některé odpovědi na existenciální otázky člověka tak zůstávají skryty v Bohu.

1.1.6 Nemoc jako zástupné utrpení spravedlivého

Tzv. písně o Hospodinově služebníkovi přináší převratné chápání bolesti, nemoci a utrpení. Jde o 4 písně u proroka Izaiáše (Deuteroizaiáše) (Iz 42,1–9; 49,1–9; 50,4–11; 52,13–53,12), z nichž nejdůležitější je čtvrtá píseň (Iz 52,13–53,12). Písně nabízí nové chápání smyslu nemoci a utrpení. Hospodinův služebník je všemi pohrdán, odmítán a opuštěn. Prožívá ve své bolesti hořkou osamělost nemocného člověka. Navzdory bezvýchodnosti celé situace jeho zástupné utrpení otevírá cestu spásy pro druhé. Myšlenka zástupného usmíření převrací tradiční model odplaty. Trpící služebník netrpí za své hříchy, ale zástupně za viny druhých. Izaiáš zdůrazňuje slova JEJICH nepravosti, ON přijme: „*Můj spravedlivý služebník získá spravedlnost mnohým; jejich nepravosti on na sebe vezme.*“ (Iz 53,11). Na rozdíl od Joba přijímá svůj osud dobrovolně a trpělivě. V utrpení však nastává zvrát, zahanbení ztrácí charakter prokletí, ale proměňuje se v požehnání, dokonce i pro ty, kteří utrpení sledovali a trpícím se posmívali. Bůh sám prohlašuje, že nemoc a zástupná oběť služebníka se stala novou cestou spásy (Vlková, 2009, s. 177–182).

Tyto písně mění dosavadní představy o Bohu. Nejde o hněvivého Boha, který by k usmíření potřeboval smrt spravedlivého, ale je zde poukázáno na velikost Boží lásky, která vstupuje do osudu trpícího, nemocného člověka, která je s ním v jeho utrpení a zůstává s ním až do konce. Bůh nevykupuje člověka tím, že by z jeho života odstranil bolest, utrpení a smrt, ale vykupuje ho tím, že je s ním díky své lásce až do konce (Schockenhoff, 2001, s. 78–86.).

1.1.7 Závěr – nemoc ve Starém zákoně

Z prozkoumaných starozákonních textů lze vyvodit několik obecněji platných tvrzení. Starozákonní lidé prožívají svá onemocnění před Bohem, tedy ve vztahu k němu. Před Bohem prolévá těžce nemocný své slzy. Od Boha jako Pána nad životem i smrtí si vyprošuje uzdravení. Nemoc se velmi často stává cestou k obrácení, uzdravení někdy začíná Božím odpuštěním. Starozákonní Izrael zakoušel, že nemoc je tajemným způsobem spojena s hříchem a zlem a že věrnost Bohu může zachránit ohrožený život: „*Neboť já jsem Hospodin, já tě uzdravuji.*“ (Ex 15,26). Prorok Izaiáš připouští, že utrpení Hospodinova služebníka může vést k vykoupení z hříchů. S výhledem na absolutní budoucnost hlásá, že Bůh jednou odpustí každou vinu a vyléčí každou nemoc (*Katechismus katolické církve*, čl. 1502). Toto eschatologické vyústění připravuje cestu pro novozákonní chápání nemoci.

1.2 Nemoc v Novém zákoně

V novozákonních, řecky psaných textech jsou hlavními termíny pro nemoc ἀσθένεια (astheneia), nebo νόσος (nosos), nemocný člověk je označen termínem ἄρρωστος (arostos).

V pastorálních epištolách najdeme spíše pragmatické řešení nemoci. Apoštol Pavel radí Timoteovi: „*Nenuť se pít vodu, ale kvůli svému žaludku a kvůli svým častým nemocem mírně užívej vína.*“ Trofima nechává apoštol Pavel v Milétu, protože byl nemocen a nemohl s ním dále cestovat (2 Tm 4,20). Nemoc je zde chápána čistě medicínsky, nikoliv teologicky (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 318).

Novozákonní texty navazují v některých případech na starozákonní představy, které chápou nemoc jako Boží trest, provinění proti Bohu a vzdálení se od Boha. Dokladem tohoto uvažování je např. tato otázka, kterou položili učedníci Ježíšovi: „*Mistře, kdo se prohřešil, že se ten člověk narodil slepý? On sám, nebo jeho rodiče?*“ (J 9,2). I učedníci, Ježíšovi nejbližší, chápali nemoc jako úzce spjatou

s hříchem. Ježíš však tyto představy nabourává. Nemoc chápe pozitivně jako prostředek pro projevení Boží moci. „*Nezhřešil ani on ani jeho rodiče; je slepý, aby se na něm zjevily skutky Boží.*“ (J 9,3). Také v Markově evangeliu se pracuje se spojením nemoci a hříchu (Mk 2,1–11, srov. L 5,17–26). Novozákonní texty překonávají představu o odplatě a vypovídají o nemoci, která je naprosto nezávislá na individuálním hříchu (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 317–318).

1.2.1 Psychické onemocnění a posedlost zlým duchem

Synoptikové rozlišují vyhnání zlých duchů a uzdravení tělesných nemocí. U synoptiků se rozlišují uzdravení tělesných nemocí a vyhnání démonů. S působením nečistých duchů a démonů souvisí jevy, které bychom dnes zařadili mezi psychická onemocnění (Mk 1,23–26). Bible popisuje působení zlého ducha jako jeho přebývání v člověku. Navíc zlý duch je často popisován v množném čísle: „*Co je ti do nás?*“ (Mk 1,24), „*Mé jméno je 'legie', poněvadž je nás mnoho.*“ (Mk 5,9). Ježíš vysvobozuje člověka ze sféry vlivu zlého ducha, a tím ho uzdravuje z psychické nemoci. Člověk tak znovu získává vlastní identitu, samostatnost, svobodu rozhodování, čímž se znovu integruje do sociálních vztahů. Uzdravením a osvobozením od zlého ducha je člověk vyslán šířit radostnou zvěst ve společnosti: „*Jdi domů ke své rodině a pověz jim, jak veliké věci ti učinil Pán, když se nad tebou smiloval.*“ (Mk 5,19). Mezi nemocí, které mají fyzické příčiny, ale navenek se projevují psychicko-duchovními úkazy, patří epilepsie. I ta byla připisována působení zlého ducha. Bible její projevy popisuje takto: „*Kdekoli se ho zmocní, povalí ho a on má pěnu u úst, skřípe zuby a strne.*“ (Mk 9,18). Ježíš pohroží nečistému duchu, ten z nemocného vyjde a nemocný je uzdraven (Seitz, 2003, s. 764; Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 318).

1.2.2 Nemoc jako výzva k uzdravení

Ve všech evangeliích najdeme množství zpráv o uzdravení nemocných. Hlavním aktérem uzdravení je Ježíš, případně pak předává tuto moc i učedníkům (Mk 6,13; L 10,9; Mt 10,7) a později i Pavlovi (Sk 28,8–9). Schopnost uzdravovat je v úzké souvislosti s hlásáním Božího království. Téměř všechna Ježíšova uzdravení popsaná v Markově evangeliu přebírají oba další synoptikové – Matouš a Lukáš. Uzdravení jsou často spojena s hlásáním Božího království – jsou jedním z jeho

projevů. Je velmi nápadné, že v 90 % případů (kromě dvou uzdravení) Ježíš uzdravuje chronické nemoci, které člověka dlouhodobě omezují a neumožňují mu plnohodnotný život. Při uzdravení využívá Ježíš různých gest a prostředků – vkládání rukou na nemocného (Mk 6,5), dotek (Mt 8,3), pozvednutí (Mk 1,31). Ve zprávě o uzdravení slepého a hluchoněmého se Ježíš dotýká postižených míst a k uzdravení používá slinu: „*Potřel mu slinou oči, vložil na něho ruce...*“ (Mk 8,22–25); „*Vložil prsty do jeho uší, dotkl se slinou jeho jazyka...*“ (Mk 7,32–35). Tyto dvě zprávy o uzdravení najdeme pouze v Markově evangeliu, snad právě kvůli zvláštnímu Ježíšovu jednání se slinou.

Podle Matoušova evangelia je Ježíš a jeho uzdravující moc naplněním starozákonních zaslíbení. „*Když nastal večer, přinesli k němu mnoho posedlých; i vyhnal duchy svým slovem a všechny nemocné uzdravil, aby se naplnilo, co je řečeno ústy proroka Izaiáše: ‚On slabosti naše na sebe vzal a nemoci nesl.‘*“ (Mt 8,16–17). Matouš cituje z Iz 53,4: „*Byly to však naše nemoci, jež nesl, naše bolesti na sebe vzal.*“ (Iz 53,4). Ježíš nepřebírá lidské utrpení, ale osvobozuje od nemoci tím, že člověka uzdravuje. V Matoušově evangeliu najdeme také důležitou zmínku o nutnosti navštěvovat nemocné, potěšit je v jejich nemoci a samotě. Takovéto jednání je interpretováno jako služba a setkání se samotným Kristem (Mt 25, 34–46) – (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 319).

V Lukášově evangeliu se setkáváme se zvláštní personifikací nemoci. Při uzdravení Petrovy tchyně jedná Ježíš následovně: „*Postavil se nad ní, pohrozil horečce a ta ji opustila.*“ (L 4,39). Tímto způsobem byla žena uzdravena.

1.2.3 Sociální vyloučení způsobené nemocí

V Lukášově evangeliu a ve Skutcích apoštolů je nemoc často popsána jako vytržení ze sociálních vztahů, často díky kultovní nečistotě způsobené nemocí. Jak jsem již dříve zmínila, malomocenství vyčleňovalo člověka ze společnosti a činilo ho nečistým dle Lv 14,2–32. Když Ježíš uzdraví deset malomocných, posílá je ukázat se kněžím, kteří jako jediní mohou ověřit čistotu od malomocenství (L 17,12–19) – (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 319).

1.2.4 Víra a uzdravení

Důležitým předpokladem u mnoha uzdravení je víra nebo důvěra. Příkladem může být žena s krvotokem, která je uzdravena jen pouhým dotekem Ježíšova šatu. Ježíš jen konstatuje: „*Dcero, tvá víra tě zachránila. Odejdi v pokoji, uzdravena ze svého trápení!*“ (Mk 5,34). V novozákonních textech najdeme i zprávy o síle víry příbuzných a přátel nemocného (Mk 8,22); „*Chlapcův otec rychle vykřikl: ‚Věřím, pomoz mé nedověře.‘*“ (Mk 9,24). Na druhé straně nedostatek víry může způsobit, že Ježíšova schopnost uzdravovat v daném místě je omezena: „*A nemohl tam učinit žádný mocný čin, jen na několik málo nemocných vložil ruce a uzdravil je.*“ (Mk 6,5) – (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 319).

V příběhu o uzdravení ochrnutého v Kafarnau, když Ježíš vidí víru těch, kteří ochrnutého přinesli na nosítkách, řekne mu: „*Synu, odpouštějí se ti hříchy.*“ (Mk 2,5). Teprve až po kritické reakci zákoníků o možnosti odpouštět hříchy, řekne Ježíš: „*Pravím Ti, vstaň, vezmi své lože a jdi domů!*“ (Mk 2,11) a uzdravuje ochrnutého i tělesně.

1.2.5 Nemoc jako univerzálně otevřená možnost uzdravení

Ježíš se pohyboval převážně v židovském prostředí, proto nejčastěji uzdravoval Židy. Ježíšova uzdravující moc je však určena i nežidům, jak dokládá např. uzdravení dcery Syroféničanky z oblasti Tyru. Před tím, než dceru osvobodil od nečistého ducha, vede Ježíš se ženou rozhovor o prioritách, až pak je její dcera uzdravena. (Mk 7,24–30) – (Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 319).

Všechna evangelia se shodují na faktu, že Ježíš může uzdravovat i v sobotu (Mk 3,1–6). Jednání ve prospěch člověka má přednost před striktním dodržováním příkázání. Dobro člověka je univerzální hodnotou, která není vázána jen na pravidla, kterými se řídil židovský národ.

1.2.6 Nemoc jako otevřenost vůči Kristovu působení.

Zajímavé je, že velký apoštol národů Pavel je sám postižen nemocí (srov. Ga 4,13). V jeho listech se často setkáváme s pojmem „*ἀσθένεια*“ „*astheneia*“. Lze zpětně obtížně určit, jaká nemoc Pavla sužovala.

Pravděpodobně se jednalo buď o epilepsii: „*A abych se nepovyšoval pro výjimečnost zjevení, jichž se mi dostalo, byl mi dán do těla osten, posel satanův, který mne sráží, abych se nepovyšoval.*“ (2K 12,7), nebo oční nemoc „*Mohu vám dosvědčit, že kdyby to bylo možné, byli byste pro mne obětovali vlastní oči.*“ (Ga 4,15). Kvůli své nemoci se setkával s kritikou. Korint'ané ho kritizovali za slabé vystupování (2 K 10,10). Sám by se nemoci rád zbavil a třikrát kvůli tomu prosil Boha. Dostalo se mu však odpovědi: „*Stačí, když máš mou milost; vždyť v slabosti se projevuje má síla.*“ (2 K 12,9). Nemoc nepůsobí na Pavla destruktivně, ale umožňuje mu, aby se nepovyšoval a mohla se na něm projevit Kristova síla (Sauter, 2015, s. 56; Ruwe, Starnitzke, 2009, s. 320).

1.2.7 Nemoc jako výzva k pomoci a modlitbě

V Jakubově listu se evangelium projevuje v křesťanském shromáždění příklonem k chudým, vdovám a sirotkům, zkrátka ke všem slabým ve společnosti. V tomto rámci se zde objevuje i péče o nemocné. Mezi běžně užívané lékařské praktiky patřilo mazání olejem (Mk 6,13; L 10,34), o čemž se text také zmiňuje. Zdůrazňuje však klíčovou roli nemocného, jeho posun do středu pozornosti křesťanské obce. Její starší ho mají navštívit a modlit se za něj a spolu s ním, doslovně nad ním (Pokorný, Heckel, 2013, s. 765). Což naznačuje modlitbu se vzkládáním rukou. Na stejný způsob modlitby odkazuje již zmíněný text Markova evangelia (Mk 6,13) a také závěr tohoto evangelia (Mk 16,18). U Marka jsou nemocní označováni doslova jako „slabí“ a pomazání i vzkládání rukou jim má předat sílu, a tak je uzdravit (Heckel, 2001, s. 136–137). Podle listu Jakubova nemá být nemoc stoicky přijímána nebo chápána čistě přirozeně:

„Je někdo z vás nemocen? Ať zavolá starší církve, ti ať se nad ním modlí a potírají ho olejem ve jménu Páně. Modlitba víry zachrání nemocného, Pán jej pozdvihne, a dopustil-li se hříchů, bude mu odpuštěno. Vyznávejte hříchy jeden druhému a modlete se jeden za druhého, abyste byli uzdraveni. Velkou moc má vroucí modlitba spravedlivého.“ (Jk 5,14–16).

Důležité poslání tu je svěřenou výhradně starším v křesťanské obci. Nemocného mají uzdravit modlitbou a pomazáním olejem, protože byli uschopněni uzdravovat nemocné (srov. 1 K 12,9.28.30). Nápadné je přitom, že místo charismatické nepostižitelnosti se zde předpokládá svázanost moci uzdravovat

s institucí, protože se hovoří o starších. S jistotou nejde o poslední pomazání nemocného, které by ho připravovalo na smrt, ale má ho uzdravit. Olej se v Ježíšově době běžně používal jako léčebný prostředek. V tomto textu nemá lékařsky uzdravující moc, ani mu není připisována moc vymítat démony. Modlitba není konkurencí vůči oleji, ale spojuje jeho léčebné působení s Bohem a vymezuje pomazání vůči magickému zneužití. Rozhodující je, že modlitba a pomazání se odehrávají ve jménu Páně, což znamená z Pánova pověření, vzýváním jeho moci. Spojení oleje, vzkládání rukou a modlitby odkazuje na celostní chápání nemoci a uzdravení, v němž nelze od sebe odloučit lékařské a náboženské aspekty. Vzkládání rukou je v Jk 5,14 spíš gestem uzdravení, než žehnáním. Obojí má však společné jádro i funkci v představě o přenesení síly. Skutečnost, že uzdravení je připisováno především modlitbě, potvrzuje 15. verš (srov. Sír 38,9). Oleji nebo modlitbě se nepřipisuje automatické působení. Je totiž výslovně řečeno, že nemocného pozdvihne Pán. Zmínka o hříších a jejich odpuštění předpokládá, že hříchy mohou být příčinou nemoci (Schrage, 1982, s. 56–57; Richter, 1988, s. 13–14; Heckel, 2001, s. 136–137).

Žehnání je v Novém zákoně výrazem nálezení k Božímu království, Uzdravení jsou odkazem na příchod Božího království, zdraví předjímá znakově nové stvoření. V této soteriologicko-eschatologické perspektivě je také pochopitelný aspekt odpuštění v Jk 5,15, který propojuje uzdravení a spásu. Vzkládání rukou má proto nejen ozdravující význam s ohledem na zdraví, ale také ozdravné působení na vztah k Bohu tím, že posiluje důvěru, že Bůh může vést ke spáse, i když neuzdraví. Přestože se naděje na uzdravení nesmí vyloučit, měla by přesto zůstat otevřená pro obojí pojetí, že totiž Bůh může nejen v době pozemského života uzdravit z nemoci, ale také může dát sílu ke snášení nemoci, ukončit utrpení, překonat smrt a přivést k životu v plnosti. Proto je vzkládání rukou zároveň s jeho ozdravující funkcí gestem žehnání, které ujišťuje o nálezení do Božího království, nezávisle na tom, zda ke zlepšení zdravotního stavu došlo, nebo ne (Heckel, 2001, s. 137).

1.2.8 Závěr – nemoc v Novém zákoně

Po stránce psychologické svědčí evangelia o tom, že Ježíš měl soucit s nemocnými. Teologicky vzato byla jeho uzdravení nemocných jasným znamením

skutečnosti, že Boží království je blízko. Ježíš může uzdravit nemocného, ale může také odpouštět hříchy. Přišel totiž uzdravit celého člověka, jeho duši i tělo – je právě takovým lékařem, jakého nemocní potřebují. Jeho soucit s trpícími jde tak daleko, že se s nimi ztotožňuje: „*Byl jsem nemocen, a navštívili jste mě.*“ (Mt 25,36). Jeho láska k nemocným nepřestala během staletí podněcovat křesťany k tomu, aby pečovali o všechny, kdo trpí na těle i na duchu.

Ježíš často používal k uzdravování znamení. Posloužila mu přitom slina, vkládání rukou, bláto a omývání. Nemocní se ho snažili dotknout, „*protože z něho vycházela síla a uzdravovala všechny.*“ (L 6,19). Teologie svátostí vychází ze skutečnosti, že projevy vtěleného Božího slova přešly do viditelné podoby svátostných znamení. Ve svátostech se Kristus tajemným způsobem dotýká věřících, aby je uzdravoval. Jinak řečeno, přijímáním svátostí nechává každý věřící člověk působit v sobě Ježíšovu uzdravující moc.

Nový zákon obsahuje úvahy nad smyslem lidského utrpení. Ježíš dovolil, aby se ho nemocní dotýkali, ale dokonce bere jejich trápení za své: „*Vzal na sebe naše slabosti a nesl naše nemoci.*“ (Mt 8,17). Ježíš neuzdravil všechny nemocné, ale jeho uzdravení byla znamením příchodu Božího království a ohlašovala mnohem radikálnější uzdravení: vítězství nad hříchem a smrtí skrze jeho velikonoční oběť. Kristus vzal na kříži na sebe celou tíži zla a „*sňal hříchy světa*“ (J 1,29). Svým utrpením a svou smrtí na kříži dal utrpení nový smysl: utrpení nás může připodobnit Kristu a spojit s jeho vykupitelským utrpením.

Nový zákon svědčí o tom, že Ježíšovo působení v církvi pokračuje. Kristus vybídl své učedníky, aby ho následovali. Tím, že ho následují, vnímají nemoc a nemocné novým způsobem. Ježíš dal svým učedníkům podíl na službě soucitu a uzdravování: „*Vydali se tedy na cesty... Vyháněli mnoho zlých duchů, pomazávali olejem mnoho nemocných a uzdravovali je.*“ (Mk 6,12–13).“ – (*Katechismus katolické církve*, čl. 1503–1506). Působení Ježíšových učedníků pokračuje tedy ve službě církve nemocným.

1.3 Souhrnný biblický pohled na fenomén nemoci

Z biblického pohledu nejsou jevy zdraví – nemoc – uzdravení čistě medicínského rázu, ale často se s nimi setkáváme jako s metaforami odkazujícími na základní lidské zkušenosti bídy, utrpení a nouze. Nemoc je v Bibli zachycena jednoduše, realisticky, bez podrobných popisů. Nemoc je chápána jako narušení řádu

světa a integrity života, jako vpád chaosu do Božího řádu. Naproti tomu texty o uzdravení vypovídají o tom, že je znovu nastolen řád, směřující k definitivní spáse člověka a světa. Zdraví a nemoc, tyto dva zdánlivé protiklady, jsou bezpodmínečným Božím přijetím člověka relativizovány. Vztah mezi Bohem a člověkem i mezi lidmi navzájem může být v lásce prožíván i během nemoci a utrpení. Apoštol Pavel je přesvědčen: „*Jsem jist, že ani smrt ani život, ani andělé ani mocnosti, ani přítomnost ani budoucnost, ani žádná moc, ani výšiny ani hlubiny, ani co jiného v celém tvorstvu nedokáže nás odloučit od lásky Boží, která je v Kristu Ježíši, našem Pánu.*“ (Ř 8,38–39). Žádná situace v životě člověka není tak bezvýchodná, že by ho oddělila od Boží lásky (Schockenhoff, 2001, s. 55).

1.3.1 Typologie nemocí v Bibli

V Bibli najdeme mnoho zmínek o nemoci, často však lze jen těžko rozpoznat druh nemoci dle našich současných měřítek. Nemoci oční bývaly v biblické době velmi časté díky podnebí a prašnému prostředí (Sk 9,18; Gn 27,1; Gn 29,17; Tób). Mezi nemocí kožní patřily vyrážky, svrab, lišej, malomocenství (Dt 28,27; Jb 2,7; Ex 4,6; Lv 13). Díky špatné hygieně se lidé často potýkali s vředy (Dt 28,27; Př 12,4; L 14,2; 1Tm 2,17). Mezi nervové nemoci se řadila epilepsie, mrtvice, ochrnutí některých údů, náměsíčnost (1Kr 13,4; 1Mak 9,55nn; Mt 4,24). Velkou skupinu onemocnění tvoří nemoci spojené s horečkou. Horečka je průvodním jevem mnoha nemocí, Bible často nepátrá po příčině, jen konstatuje horečku, příp. ve spojení se zimnicí (Lv 26,16; Dt 28,22). Jednou z nejhorších nemocí byl mor. Nebyl na něj lék (Zj 6,8). Duševní nemoci (např. různé druhy šílenství, stavy zmatenosti) byly často spojovány se zlým duchem (1S 18,10; Da 4,13n; 1S 21,11nn). V Bibli, zvláště v Novém zákoně, se často setkáváme s posedlostí, která bývala provázena dalšími onemocněními – němou, slepotou, epilepsií, šílenstvím, bolestmi (Mt 9,32; Mt 17,14; Mt 8,28; L 6,18) – (Miklík, 1936, s. 258–260).

1.3.2 Typologie nemocí v Bibli ze sociálního pohledu

Různé typy onemocnění mají různé sociální důsledky, které vycházejí z obrazu zdravých lidí o dané nemoci. Nemocný je často vyloučen na okraj společnosti – do role žebráka, příp. zcela mimo společnost. Sociální marginalizace není absolutní, nemocnému bývá připisována určitá, byť nepodstatná, role. Obzvláště

těžká sociální situace nemocného člověka je dobře vykreslena v několika vyprávěních o uzdravení žen. Žena trpící krvotokem i sehnutá žena nemohly zaujímat roli ženy a matky (Lv 15,25–28; Mk 5,25–34). A krvácení způsobovalo trvalé rituální znečištění, které ohrožovalo blízké okolí. Zvláště obtížná sociální situace je vykreslena u ženy trpící krvotokem: „*Byla tam jedna žena, která měla dvanáct let krvácení. Podstoupila mnohé léčení u mnoha lékařů a vynaložila všechno, co měla, ale nic jí nepomohlo, naopak, šlo to s ní stále k horšímu.*“ (Mk 5,25–26). Nákladnost léčby způsobila chudobu nemocné, a tedy i propad v sociálním žebříčku společnosti.

Sociální důsledky nemoci jsou také vykresleny na příkladu Joba a Tóbita. Je vidět plíživý proces sociální izolace. Tóbitovi přestane rozumět i jeho vlastní žena. Job přijde o celou rodinu a zůstane mu jen několik přátel, kteří ve snaze utišit ho a najít smysl vyvolávají spíše nepochopení a zmatek.

Nemoc je z biblického pohledu vždy událost, která přesahuje individualitu nemocného a vyvolává reakci společenství. O onemocnění se v biblických textech vypráví jako o sociální události, sociálním procesu (Sauter, 2015, s. 56; Kostka, 1999, s. 201).

Nemoc jako ztráta schopnosti rozpoznávat a vnímat. Slepci byli zcela závislí na podpoře svého sociálního prostředí. Nemohli pracovat a byli vyloučeni na okraj společnosti. Jediné, co mohli, bylo žebrať v branách města (Mk 10,46–52).

Nemoc jako ztráta schopnosti komunikovat. Schopností komunikovat (přemýšlet, mluvit, naslouchat, odpovídat) se člověk liší od ostatního stvoření. Němota a hluchota vede k výraznému omezení projevů člověka. Schopnost komunikace je předpokladem sociální interakce i osobního vztahu k Bohu. Ztráta schopnosti komunikovat znamená podstatnou ztrátu lidského přístupu ke skutečnosti (Kostka, 1999, s. 204).

Nemoc jako ztráta sociální identity a blízkost smrti. Kožní nemoci, zvláště pak malomocenství, byly hodnoceny jako narušení těla, člověka jako Božího obrazu. Jakmile kněz diagnostikoval vyrážku na kůži, musel malomocný opustit sociální společenství svého lidu a odejít z něj, příp. do skupiny dalších malomocných. Nakažlivost nemoci byla úzce spojována se smrtí. Malomocný byl nositelem smrti. Voláním „malomocný, malomocný“ a vydáváním dalších zvuků museli před svou přítomností ostatní varovat. Jde o nemoc, která představuje absolutní sociální

vyloučení, včetně náboženského vyloučení. Malomocní se stávají cizinci mezi vlastními, nemoc tak vede k odcizení a ztrátě identity (Kostka, 1999, s. 202–203).

Nemoc jako ztráta životní síly. Omezením člověka v pohybu je znamením nedostatku životní síly. Nemoc se ukazuje jako ztráta síly, která nutí člověka nechat se nosit. Důsledkem a výraznou charakteristikou této nemoci je bezmocnost a pasivita nemocného člověka, který není schopen vlastního jednání. Uzdravení je chápáno jako znovunabytí životní síly od Boha, a tedy překonání blízkosti smrti (Kostka, 1999, s. 204). Ochrunutí omezovalo sociální uplatnění člověka, ale nevyloučovalo ho zcela ze společenství.

1.4 Biblické inspirace pro sociální práci

1.4.1 Přínos biblického chápání nemoci pro sociální práci

Podle biblického chápání i podle antropologicky orientované medicíny jsou zdraví i nemoc způsobem lidské existence, kterými člověk směřuje ke svému poslednímu cíli. Ztráta integrity, kterou je nemoc, se může jevit jako nepatrná, přesto se v ní již ukazuje budoucí cíl. Každá nemoc je předzvěstí smrti, kterou lékařské umění dokáže zadržet, potlačit, přibrzdit, nikdy však úplně odstranit. V tomto chápání je nemoc existenciálně částečnou smrtí, která člověku připomíná rozměr utrpení v jeho existenci. Lidská existence je poznamenána zakoušením ztráty a nedostatku, proto je zdraví i nemoc, radost i utrpení, štěstí i neštěstí komplementární (Schockenhoff, 2001, s. 25).

1.4.2 Jedinečnost člověka vyžaduje individuální přístup

Hlavní přínos teologie, zvláště pak biblistiky lze vidět v důrazu na individualitu a neopakovatelnost jednotlivce. Člověk je Božím stvořením, je stvořen jako Boží obraz (Gn 1,26–27), jako osoba s tělem a duší. Bible klade důraz na důstojnost člověka trpícího nemocí (např. Ježíš se neobává dotknout malomocného – Mt 8,3). Přestože současná společnost klade důraz na výkon a užitek, je třeba mít stále na paměti, že člověk má svou hodnotu i jako nemocný a jakékoliv práce neschopný (Schmitz, 2016, s. 238–239).

Nemoc jako existenciální zkušenost lze nově interpretovat s individuálními důsledky psychickými, fyzickými a sociálními. Teologická antropologie odkazuje

na nezbytnost integrace psychosociálních faktorů do popisu nemoci a zdraví. Lékaři vytvořený seznam nemocí rozšiřuje teologie poukazem na subjektivní rozměr člověka během procesu nemoci a uzdravení. V mnoha biblických textech se zrcadlí subjektivní zkušenost s nemocí. Právě s ohledem na biblické pojetí nemoci (či jednání v situaci onemocnění) lze reflektovat chápání nemoci v dnešní sociální práci.

1.4.3 Dialogický charakter člověka

Ježíš se nejen setkává s nemocnými, ale také s nimi hovoří (Mk 5,32–34). Dialogický charakter člověka je pro něj samozřejmým východiskem pro další působení. Zdůraznění dialogické existence nemocného člověka není jen úkolem teologické etiky, která poukazuje na partnerský charakter vztahu nemocného a jeho profesionálního pomocníka (lékaře, ošetřujícího personálu, sociálního pracovníka). Tento vztah je třeba zdůrazňovat zvláště v době technické kultury, kdy se mezi profesionálním pomocníkem a nemocným nacházejí vyšetření a přístroje, které takřka vylučují osobní setkání.

1.4.4 Sociální prostředí nemocného

Výrazným impulsem vyplývajícím z biblických textů je odkaz na sociální dimenzi člověka. Starozákonní i novozákonní člověk je vždy součástí společenství Božího lidu. Moderní sociální práce směřuje v některých případech k individualistickému zúžení a na sociální dimenzi se někdy bere zřetel jen s ohledem na sociální spravedlnost ve společnosti. Bible přináší impulsy pro zřetelné zohlednění sociálních vztahů člověka právě v době nemoci.

V biblické době bylo sice obvyklé vyloučení některých nemocných ze všech struktur a sociálních vazeb (např. lidí malomocných). Ježíš se však setkával i s malomocnými a uzdravoval je (L 17,12–19). Náš zdravotní, sociální a komunikační systém umožňuje nemocnému člověku, že nemusí zcela zpřetrhat všechny společenské vazby. Navzdory tomu se člověk v nemocnici, LDN, či sociálním zařízení může cítit zcela opuštěn. Sociální péče o nemocné má široké pole, na němž může Ježíšův příklad následovat, ať už jde o individuální doprovázení nemocného člověka, o pomoc s bilancováním života, doprovázení při umírání či truchlení.

1.4.5 Sociální zodpovědnost a solidarita

Bible může být inspirací pro vnímání sociální zodpovědnosti jednotlivce a nezbytnost solidarity ve společnosti. Každý z Jobových přátel jako jednotlivce a zejména tři, kteří k němu přicházejí jako první, představují sociální odpovědnost jak jednotlivce, tak společnosti. Mnoho biblických textů upozorňuje a vybízí k solidaritě, podpoře a ochraně před sociální diskriminací určitých skupin nemocných a starých lidí. Aktivní a konkrétní naplňování biblických výzev se může projevit účinnou péčí o nemocné a trpící (Kostka, 1999, s. 383–385).

Starý zákon ví o využití uložených peněz v době nouze způsobené zdravotním postižením. Tóbit posílá svého syna pro uložené peníze, aby je mohl využít v době, kdy rodina zchudla v důsledku jeho ztráty zraku (Tób 4,1–2.20; 5,1–3). Apoštol Pavel vybíral peníze mezi bohatšími křesťany helénistických obcí pro chudé křesťany v Palestině (1K 16,1–3). Měli tak projevovat solidaritu uvnitř jednoho křesťanského společenství.

Dnes je jedním z projevů sociální zodpovědnosti a solidarity zdravotní a sociální pojištění. Všeobecné zdravotní pojištění je povinné pro všechny osoby výdělečně činné a slouží pro případ nemoci. Pojištěnci je tak hrazena potřebná zdravotní péče. Zvláště starým, dlouhodobě a vážně nemocným, kteří vyžadují zvýšenou péči, se díky přerozdělení a solidaritě dostane v ČR potřebné zdravotní péče, a to bez nutnosti přímé finanční spoluúčasti. Každý, kdo odvádí ze své mzdy peníze na zdravotní a sociální pojištění, se podílí na realizaci sociální odpovědnosti státu. Sociální politika státu reguluje a nastavuje účinnou pomoc svým občanům v případě sociální události (nemoc, stáří, mateřství, chudoba, ztráta zaměstnání). Společnost zákonem nastavuje povinnou solidaritu a zodpovědnost člověka (Tomeš, 2001, s. 162–163).

1.4.6 Přijetí nemoci

Zvládnutí nevyléčitelné nemoci nebo nesnesitelného utrpení může spočívat jen ve vnitřním přijetí, kterým nemocný uplatňuje svoji svobodu. K postoji zralého člověka k vlastní nemoci patří obojí: jak touha uzdravit se, tak ochota nést břímě nemoci, když už ji nelze odvrátit (Schockenhoff, 2001, s. 56). Nemoc a uzdravení v biblické době není otázkou okamžiku, ale různě dlouhého procesu. Starozákonní knihy Job a Tóbijáš svědčí o tom, že jejich hlavní hrdinové prošli stádií izolace

(Jb 2,8; Tób 5,18nn), zlosti (Jb 3; Tób 2,13-14), deprese (Jb 7,6; 6,9; 10,1; Tób 3,6) i smíření (Jb 16,19-22; 27,2-4; Tób 13).

V nedávné době popsala Kübler-Rossová pět stádií vyrovnání se s nemocí u dnešního člověka (Kübler-Ross, 2015): Prvním stádiem je popírání a izolace, druhým zlost, třetím smlouvání, čtvrtým deprese a pátým akceptace, přijetí. V praxi se potvrzuje, že nemocný člověk prochází jednotlivými fázemi, které mohou být různě dlouhé, opakovat se, probíhat v různém pořadí. Fáze přijetí nemoci však přináší nemocnému pokoj a smíření (ať už se později uzdraví, či zemře).

Ovšem už biblické texty zachycují procesualní charakter nemoci a uzdravení, který zahrnuje jak individuální, tak sociální změny. Sociální pracovník musí znát tyto skutečnosti, ať už je čerpá z poznatků současné psychologie, nebo z biblických textů.

Exkurz I: Role církve v životě nemocného

Bible vybízí k přijímání nemocných, odlišných, problematických a jinak obtížných lidí. Apoštol Pavel vyzývá křesťany v Galácii: „*služte v lásce jedni druhým*“ (Ga 5,13). Ježíš formuluje tento požadavek jako přikázání: „*Nové přikázání vám dávám, abyste se navzájem milovali; jako já jsem miloval vás, i vy se milujte navzájem.*“ (J 13,34). On sám je příkladem a jeho láska představuje vrcholné naplnění požadavku, s kterým se na nás obrací.

V nedávné době se Ježíšovým příkladem nechal inspirovat papež Jan Pavel II. Jeho apoštolský list s názvem „Savifici Doloris“ je teologicky propracovanou úvahou o křesťanském smyslu lidského utrpení. Jan Pavel II. nachází v knihách Starého zákona situace, ve kterých se popisuje lidské utrpení. Rozlišuje bolest nemocného, kterou působí potupa a posměch adresované těm, kteří trpí příkořím (bolest Joba: srov. Jb 19,18; 30,1,9; některých žalmistů: srov. Ž 22/21,7–9; 42/41,11; 44/43,16–17; Jeremiáše: srov. Jr 20,7; trpícího služebníka Božího: srov. Iz 53,3); bolest z osamělosti a opuštěnosti (bolest žalmistů – srov. Ž 22/21,2–3; 31/30,13; 38/37,12; 88/87,9,19; Jeremiáše: srov. Jr 15,17; trpícího služebníka Božího: srov. Iz 53,3); bolest ze zklamání a nevděčnosti přátel a příbuzných (to bylo utrpení Jobovo: srov. Jb 19,19; některých žalmistů: srov. Ž 41/40,10; 55/54,13–15; Jeremiáše: srov. Jr 20,10; Sírachovce: srov. Sír 37,1–6) – (Jan Pavel II., 1984, čl. 6).

Jan Pavel II. zavedl během svého pontifikátu slavení každoročního mezinárodního dne nemocných (11. února). Ve své encyklice *Evangelium vitae* vychází ze zkušenosti každého člověka:

„Výchovná práce se týká také utrpení a smrti. Tyto věci patří ke zkušenostem každého člověka, a je tedy pošetilé, ne-li docela zcestné, chtít je vytěsnit nebo odstranit. Naopak, každému člověku je třeba pomáhat, aby odhalil jejich nejhlubší tajemství v konkrétní a obtížné skutečnosti. Bolest i nemoc nacházejí svůj jedinečný význam, jsou-li vnímány v těsném spojení s přijímanou a sdílenou láskou. Proto jsme rozhodli, aby byl každoročně slaven Mezinárodní den nemocných, abychom tak zdůraznili „spasitelný charakter oběti utrpení, které je-li přijímáno ve společenství s Kristem, vede k nejhlubší účasti na vykoupení“. Dokonce ani smrt není beznadějnou událostí: je to brána do existence, která se otevírá směrem k věčnosti, a pro ty, kteří ji prožívají s Kristem, je zážitkem spoluúčasti na tajemství jeho smrti a zmrtvýchvstání.“ (Jan Pavel II., 1995, čl. 97). Jan Pavel II. vidí účast na Kristově utrpení jako projev sdílené lásky.

Změnu v pohledu na nemoc a utrpení můžeme vyčíst i z Katechismu katolické církve, který je oficiálním textem katolické církve. V současné době platný katechismus, vydaný po Druhém vatikánském koncilu, vystihuje koncilové pojetí této problematiky, které se jeví jako nové oproti dřívějšímu:

„Nemoc a utrpení může vést k zoufalství a odmítání Boha, ale i k poznání a dozrání člověka. „Uzdravujte nemocné!“ (Mt 10,8). Církev dostala tento úkol od Pána a snaží se ho uskutečňovat jak péčí, kterou poskytuje nemocným, tak přímluvnou modlitbou, kterou ji doprovází. Věří v oživující přítomnost Krista, lékaře duší i těl. Tato přítomnost zvláště působí ve svátostech a zcela mimořádně v eucharistii, v chlebu, který dává věčný život a na jehož spojení s tělesným zdravím naráží svatý Pavel.“ (*Katechismus katolické církve*, čl. 1509).

Sociální pracovník musí být vnímavý ke všem potřebám člověka, včetně duchovních potřeb. Pro věřícího člověka je velkou pomocí při zvládnutí nemoci setkání s duchovním z jeho církve. V listu Jakubově je jasná výzva: „*Je někdo z vás nemocen? Ať zavolá starší církve, ti ať se nad ním modlí a potírají ho olejem ve jménu Páně. Modlitba víry zachrání nemocného.*“ (Jk 5,14). Katolická církev nabízí pomoc v nemoci v podobě svátosti pomazání nemocných. „Svátostí pomazání nemocných a modlitbou kněží doporučuje celá církev své nemocné trpícím a oslavenému Pánu, aby jim ulehčil a zachránil je. Vybízí je, aby se dobrovolně

přidružili ke Kristovu utrpení a k jeho smrti, a tak byli prospěšní Božímu lidu.“ (*Katechismus katolické církve*, čl. 1499). Návštěvou duchovního je nemocný udržován ve spojení s místní církví. Je mu nabídnuta posila ve svátosti pomazání nemocných, v přijetí eucharistie. Druhý vatikánský koncil přiblížil formuli pro udělování této svátosti k biblickému znění: „Skrze toto svaté pomazání, ať ti Pán pro své milosrdenství pomůže milostí Ducha svatého. Ať tě vysvobodí z hříchu, ať tě zachrání a posilní.“ (Česká liturgická komise, 2003, s. 8.). Po osmi stoletích se vrací původní význam pomazání nemocných. Představa o posledním pomazání je ve věřících hluboce vryta i více než padesát let po Druhém vatikánském koncilu. Úkolem sociálního pracovníka je citlivě nabídnout duchovní pomoc. Duchovní (nemocniční kaplan) pak musí citlivě vysvětlovat význam svátosti pomazání nemocných, která není posledním pomazáním a předzvěstí smrti, ale účinnou pomocí v boji s nemocí.

Nemocný člověk (i postižený demencí či jiným neurologickým či psychickým onemocněním) jinak vnímá liturgii. V duchu Guardiniho bezprostředně vnímá, co vidí, cítí, slyší. Zapojuje se do toho, co dobře zná a celé roky prožíval. Je nutné mít tyto poznatky na paměti a nenechávat nemocné lidi na okraji nebo zcela mimo liturgii (Schmitz, 2016, s. 239).

2 Fenomén umírání a smrti

Podobně jako nemoc patří také umírání a smrt k jevům, které mají v lidském životě existenciální závažnost. Proto se těmito jevy zabývá jak biblické poselství, tak i speciálně k těmto jevům zaměřená sociální práce.

2.1 Fenomén smrti ve Starém zákoně

Hebrejšтина používá pro smrt a umírání stejné slovo (vychází ze stejného slovního základu m-w-t, מוּת). Biblické texty se nevěnují přímo tématu smrti, ale její zvláštnosti v životě člověka. Smrtelnost člověka bere Bible jako neoddiskutovatelný fakt: „*Vždyť jsme smrtelní, jsme jako po zemi rozlitá voda, která se nedá sebrat. Bůh však nechce život odejmout a velmi se rozmýšlí, aby zapuzeného od sebe zapudil nadobro.*“ (2S 14,14). V biblických textech se setkáme na mnoha místech se strachem ze smrti v případě jednotlivce i národa (Dt 5,24n). Život člověka je považován za největší dar a hodnotu: „*Za sebe samého dá člověk všechno, co má.*“ (Jb 2,4) – (Henning, 1990, s. 895; Woschitz, 1994, s. 537). Starozákonní texty si jsou hluboce vědomy pomíjivosti člověka a světa: „*Neboť osud synů člověka a osud zvířat je osud jeden / tentýž, protože jako umírají jedni, umírají i druzí a jeden / stejný (je) jejich duch. Výhoda člověka oproti zvířeti není žádná, zajisté to všechno je absurdita.*“ (Kaz 3,19; srov. Iz 40,6–7; Ž 90,5). Osud nebo úděl je spojen s výhodou, ziskem, benefitem. Člověk nemá žádnou výhodu oproti zvířatům. Smrt je společná pro všechny (Čapek, 2016, s. 131.134–135).

2.1.1 Smrt jako důsledek hříchu

Starozákonní člověk si klade otázku po původu smrti a vztahu smrti a hříchu. Smrt je chápána jako důsledek neposlušnosti, porušení vztahu s Bohem. Díky hříchu je člověku zkrácen podíl na Bohem darovaném životě a ten jednoho dne končí smrtí (pouze o dvou mužích se v Bibli dočteme, že nezemřeli, ale byli vzati, a sice o Henochovi v Gn 5,24 a Eliášovi v 2Kr 2,9–11). Skutečnost smrti je vyjádřena slovy: „*Prach jsi a v prach se navrátíš.*“ (Gn 3,19). Rozpad člověka na prach je chápán jako následek rozpadu vztahu mezi člověkem a Bohem. Vzdálení se od Boha se koncentruje ve smrti, člověku je v okamžiku smrti odňat Boží dech, dech života, který mu byl dán (Gn 2,7). Člověk je podle starověké antropologie plně člověkem,

pokud má tělo a dech života. Člověk je také pevně spjat se zemí: „*Skryješ-li tvář, propadají děsu, odejmeš-li jejich ducha, hynou, v prach se navracejí.*“ (Ž 104,29). Okamžikem smrti se kruh uzavírá, člověk se znovu stává prachem země, ze které byl vzat. I přes to však Bible nevnímá smrt jako něco přirozeného, jako součást přirozeného řádu, ale jako důsledek viny a odcizení se Bohu (Woschitz, 1994, s. 538).

Člověk může žít v přesvědčení, že smrtí vše definitivně končí. Totální konečnost lidského života vyjadřuje prorok Izaiáš: „*Jezme a pijme, stejně zítra zemřeme!*“ (Iz 22,13). Později tato slova cituje apoštol Pavel v Prvním listu Korint'ánům: „*Jestliže mrtví nevstanou, pak jezme a pijme, neboť zítra zemřeme.*“ (1K 15,32). V žalmech najdeme na několika místech obavy žalmisty z umírání a smrti: „*Ovinuly mě provazy smrti, zachvátily mě dravé proudy Ničemníka, provazy podsvětí se kolem mne stáhly, dostihly mě léčky smrti.*“ (Ž 18,5–6). „*Ovinuly mě provazy smrti, přepadly mě úzkosti podsvětí; nacházím jen soužení a strasti.*“ (Ž 116,3). „*Srdce se mi v hrudi svírá, přepadly mě hrůzy smrti, padá na mě strach a chvění, zděšení mě zachvátilo.*“ (Ž 55,5–6). Smrt je vykreslena jako hrůza, která obklopuje člověka. Strach ze smrti, nezkušenost a nejistota, tyto pocity podle Bible provází člověka, který je vzdálen Bohu, kterého od Boha odděluje hřích (Křivohlavý, Kaczmarczyk, 1995, s. 83–88).

2.1.2 Popření démonického charakteru smrti

Starozákonní texty nepřipouští sílu mocností, božstev a démonů, kteří by vládli zemřelým, ani samostatnou moc smrti. Smrt je přímo podřízena Hospodinu. Není zbožštěna a manipulovatelná jako v okolních národech, např. v Egyptě. Člověk ani ve smrti není přenechán mytickým mocnostem smrti, ale stále zůstává pod nadvládou Boží. Jen on je Pánem nad životem i smrtí, disponuje přístupem ke smrti (srov. Ž 88,3; Am 6,9n) a v říši smrti má absolutní moc: „*I kdyby se prokopali do podsvětí, má ruka je odtud vezme.*“ (Am 9,2), (srov. Ž 139,8; Jb 14,13) – (Crüsemann, 2009, s. 589; Woschitz, 1994, s. 538).

V některých starozákonních textech je Bůh chápán jako původce dobra, ale dokonce také jako ten, kdo stojí za zlem, kterým hrozí svému lidu. Obojí má ve své moci. Na několika místech ve Starém zákoně najdeme formuli „Bůh, který usmrcuje i oživuje“ (Schockenhoff, 2001, s. 62):

„Nyní hleďte, jsem jedině já, jiný bůh vedle mne není, já usmrcuji i obživuji, zdeptal jsem, a zase zhojím, není, kdo by vytrhl z mé ruky.“ (Gn 32,39).

„Hospodin usmrcuje i obživuje, do podsvětí přivádí a vyvádí též odtud.“ (1 S 2,6).

„Když izraelský král dopis přečetl, roztrhl své roucho a řekl: „Jsem snad Bůh, abych rozdával smrt nebo život, že ke mně posílá někoho, abych ho zbavil malomocenství? Jen uvažte a pohleďte, že hledá proti mně záminku!“ (2 Kr 5,7).

Formule „Hospodin, který usmrcuje i oživuje“ zdůrazňuje, že Hospodin je pánem života i smrti. Pořadí sloves ve formuli je vždy stejné: usmrcuje, oživuje. V knize Kazatel naopak čteme *„je čas rození i čas umírání“* (Kaz 3,2). Kazatel odkazuje na přirozený běh života – od porodu po smrt. Převrácení tohoto přirozeného pořadí ve formuli upozorňuje na mimořádný Boží zásah do života člověka, na jeho schopnost svrchovaně a překvapivě vstupovat do přirozeného řádu věcí (Hejzlar, 2014, s. 29–31).

2.1.3 Smrt popsaná jako prostor a stav

Posmrtná existence člověka je ve Starém zákoně popsána mnoha způsoby. Bible předpokládá, že i mrtví mají své místo, kde po smrti ulehnu ke svým otcům. Některé texty je umisťují do podzemí. Člověk tedy není zcela vymazán z povrchu zemského. První kniha Mojžíšova zná pobyt v podsvětí (Gn 37,35; 42,38), jeden z žalmů se zmiňuje o pobytu v hlubinách země (Ž 95,4). Kniha Job hovoří o propastné tůni (Jb 28,14) nebo o jámě, která je daleko od země živých (Jb 33,30) a ve které se shromažďují mrtví (Jb 3,13–15). Představy o podsvětí (většinou nazývaného hebrejským slovem „šeol“) mají především negativní konotace. Jedná se totiž o zemi mlčení a zapomnění (Ž 115,17), o místo zkázy (Ž 88,12) a temnoty (Ž 88,7; Jb 18,18), kde se tělo stává potravou pro červy (Iz 14,11; Jb 17,14) a stává se prachem země (Jb 17,16; Ž 22,16; 30,10). Na takovém místě už nelze chválit Hospodina (Ž 6,6.8; 30,10; 88,6.11–13; 115,17; 116,3.8; Iz 38,11.18; Sír 17,27n), protože člověk se může setkávat s Hospodinem jen v životě. Smrtí končí možnost účastnit se bohoslužby, zemřelý je z liturgického dění vyloučen jako nečistý.

Zároveň je posmrtná existence chápána jako stav, z něhož není návratu (srov. Jb 3,11; 7,9n; 38,17; Př 2,19; Sír 38,21; Mdr 16,13), i když se může chápat pozitivně

jako věčný domov (Kaz 12,5) – (Klein, 2001, s. 886–887; Gible, Grelot, 2003, s. 453; Woschitz, 1994, s. 538 – 539. Seybold, 2009, s. 114–115).

Všechny tyto představy spojuje přesvědčení o nemožnosti návratu ze smrti, o tom, že smrtí je člověk vyloučen ze společenství s Bohem i lidmi.

2.1.4 Hospodinova moc přemáhá smrt a vede k životu

Smrt se projevuje jako ohrožení života různými způsoby. Člověka konkrétně ohrožuje moře (Ž 69,2.16; Jon 2,4) nebo poušť (srov. Jr 2,6.31; Oz 2,5), jiné druhy ohrožení představují nemoc (Ž 13; 22; 30,88), úzkost, bezmoc, strach a zajetí (Ž 142; 143). Vážné nebezpečí pro život může rovněž pramenit z nepřátelství, neštěstí, chudoby a hladu (Ž 18; 144). Existencialisticky řečeno, člověk spěje ke hrobu (Ž 40,3; 55,24). Starozákonní texty však dokládají také víru v Boha, který má moc člověka z těchto nesnází vysvobodit.

V pozdně izraelském myšlení vyvstává naděje na spásu i po smrti. Bůh může i mrtvým přikázat, aby znovu ožili: „*Toto praví Panovník Hospodin těmto kostem: „Hle, já do vás uvedu ducha a oživnete.“*“ (Ez 37,5; srov. 37,10). Nově se objevuje představa konečného soudu nad živými i mrtvými: „*V oné době povstane Mikael, velký ochránce, a bude stát při synech tvého lidu. Bude to doba soužení, jaké nebylo od vzniku národa až do této doby. V oné době bude vyproštěn tvůj lid, každý, kdo je zapsán v Knize. Mnozí z těch, kteří spí v prachu země, procitnou; jedni k životu věčnému, druzí k pohaně a věčné hrůze.*“ (Da 12,1–2) a také představa o vzkříšení spravedlivých k životu, který je mimo čas a tělesnost: „*Tvoji mrtví obživnou, má mrtvá těla vstanou! Probud'te se, plesejte, kdo přebýváte v prachu! Vždyť tvá rosa je rosou světla, porazíš i zemi stínů.*“ (Iz 26,19). Na tyto představy o možnosti vzkříšení mrtvých navazují pak některé novozákonní texty.

2.1.5 Smrt v mudroslovných knihách

Knihy starozákonní moudrosti hovoří o zdaru života, a naopak o smrti jako nezdaru: V knize Přísloví čteme: „*Stežka života vede prozíravého vzhůru, aby unikl podsvětí dole.*“ (Př 15,24) a: „*Tak spravedlnost vede k životu, kdežto kdo se žene za zlem, spěje k smrti.*“ (Př 11,19). Spravedlivý člověk, plnící Boží vůli, jde cestou k Životu, a jeho život je tak naplněn. Člověk pošetilý jde naopak cestou ke smrti.

Smrt je člověku připomínána, aby o ní uvažoval, aby na ni nezapomínal: „*Nauč nás počítat naše dny, ať získáme moudrost srdce.*“ (Ž 90,12) a aby naplnil svůj život a zemřel ve zralosti (Př 3,16; Kaz 9,4; Jb 5,26).

Předčasná smrt je nešťastnou událostí: „*Bože můj, uprostřed mých dnů mě odtud neber!*“ (Ž 102,25). Člověk má prožít dlouhý život a naplnit ho. Otázkou pozemské odplaty se zabývá kniha Job, která vede k poznání neproniknutelné Boží vůle (Jb 40,1n; 42,1n). Život i smrt jsou v Bibli úzce spojeny se vztahem k Hospodinu: „*U tebe je pramen žití, když ty jsi nám světlem, spatřujeme světlo.*“ (Ž 36,10) – (Woschitz, 1994, s. 538–539).

2.1.6 Smrt jako připojení k předkům

Poslední útočiště a pokoj pro člověka nastává s uložením do hrobu, k předkům, v zaslíbené zemi. Člověk, který prožil život dobře, umírá s vnitřním pokojem a beze strachu, ve spojení s Bohem. Příkladem může být umírání patriarchů. „*I zesnul Abraham a zemřel v utěšeném stáří, stár a sytý dnů, a byl připojen k svému lidu.*“ (Gn 25,8). „*I zesnul Izák a zemřel a byl připojen k svému lidu, stár a sytý dnů. Jeho synové Ezau a Jákob ho pochovali.*“ (Gn 35,29). „*Když Jákob dokončil příkazy svým synům, uložil se opět na lože a zesnul. Tak byl připojen k svému lidu.*“ (Gn 49,33). Umírání a smrt všech tří patriarchů je zaznamenána podobně. Zesnul a zemřel a byl připojen ke svému lidu (srov. Dt 32,50; Jb 49,29). Umírání bylo spojeno s požehnáním synům a s radou a odkazem, jak se životem naložit (Křivohlavý, Kaczmarczyk, 1995, s. 83–88). Pohřbený člověk zůstává jako stín spojený s žijícím národem (Woschitz, 1994, s. 538). O mrtvé bylo dle biblických zpráv postaráno s úctou. Bible přejímá množství mimoizraelských zvyků (smuteční gesta, uložení do hrobu, péči o hrob i pohřební hostiny), avšak jasně se vymezuje vůči sebepoškození na památku zemřelých (tvorba zářezů, jizev a tetování, Lv 19,28), vyvolávání duchů zemřelých a jiným spiritistickým seancím (Giblet, Grelot, 2003, s. 453).

2.1.7 Touha po smrti – sebevražda

Biblické texty striktně rozlišují mezi sebevraždou a touhou po smrti. S fenoménem sebevraždy se v biblických knihách setkáváme poměrně vzácně – v celé Bibli najdeme jen deset dokonaných sebevražd. Zraněný Abímelek poručí

svému zbrojnoši, aby ho proklál jeho vlastním mečem (Sd 9,54), podobně jedná král Saul (1S 31,4–5). Samson nechá na sebe spadnout dům, který svou silou zničí (Sd 16,30). Achítófel se po nepřijetí jeho rady oběsí (2S 17,23), Zimrí se sám upálí (1Kr 16,18), Eleazar je zalehnut slonem (1Mak 6,46) a Ptolemaios se otráví jedem (2Mak 10,13). Razisovi se zdaří teprve opakovaný pokus o sebevraždu (2Mak 14,41–46). Jidáš se po zradě Ježíše oběsil (Mt 27,3–5). Motivy k rozhodnutí k sebevraždě jsou různé, ale vždy jsou v rozporu se základním pudem sebezáchovy. Sebevražda je také v rozporu s přikázáním „Nezabiješ“ (Ex 20,13). Navzdory tomu není sebevražda v Bibli nikde jednoznačně odsouzena. Svévole ukončení života však také není schvalováno (Lenzen, 1992, s. 87–91).

Od sebevražedných úmyslů je třeba odlišit touhu po smrti, motivovanou nepředstavitelným utrpením. Příkladem může být kniha Job, Tóbijáš, některé žalmy. Smrt je pro trpícího člověka vysvobozením. Job touží po smrti, nikoliv však vlastní rukou, ale po smrti, která by přišla od Boha (Jb 3,11). Jen ten rozhoduje o životě a smrti, má v moci rozmáčknout člověka jako mola (Jb 6,9) i ho vysvobodit z bolesti a smrti. Své utrpení završuje chvalozpěvem Boha (Jb 19,25–27) – (Bič, 1986, s. 298–300).

2.2 Fenomén smrti v Novém zákoně

Nejen Starý zákon, ale i Nový zákon se zabývá tématem smrti. Pro význam zemřít se v řečtině používá několik termínů: sloveso θνήσκω (thnesko), překládané jako zemřít (Mt 2,20; Mk 15,44; L 7,12; 8,49; J 11,44; 19,33; Sk 25,19; 1Tm 5,6) také však τελευτάω (teleutao) překládané jako skonat, zemřít (Mt 2,19; 9,18; 15,4; 22,25; Mk 7,10; 9,48; L 7,2; J 11,39; Sk 2,29; 7,15; Žd 11,22) nebo sloveso καθεύδω (katheudo) překládané jako usnul, spal, avšak ve významu zemřel (Mt 9,24; Mk 5,39; L 8,52; Ef 5,14; 1Te 5,10) nebo sloveso κοιμάω (koimao) překládané jako zesnout, zemřít, umřít: (Mt 27,52; J 11,11; Sk 7,60; 13,36; 1K 7,39; 11,30; 15,6.18.20.51; 1Te 4,13–15; 2Pt 3,4) – (Fangmeier, 2010, s. 526).

2.2.1 Smrt u synoptiků

V synoptických evangeliích není tématem samotná smrt, ale hlavně její překonání Ježíšem Kristem. Ježíš přichází jako ten, kdo má vládu i nad smrtí. Křísí dceru Jairovu (Mt 9,18nn; Mk 5,21nn; L 8,40nn) i Naimského mládence (L 7,11nn). Boží spása, přítomná v Ježíši, zasahuje uzdravujícím způsobem do oblasti smrti.

Ježíš vede své učedníky k prozíravosti, k tomu, aby se smrtí počítali (L 12,19 – 20; Mt 25,1 – 13).

V přeneseném smyslu se v podobenství o milosrdném otci hovoří o návratu jeho ztraceného syna jako o kroku ze smrti do života „*tento můj syn byl mrtev, a zase žije, ztratil se, a je nalezen*“ (L 15,24.32).

2.2.2 Smrt v janovských spisech

V Janově evangeliu i v jeho listech najdeme výpověď o příchodu Božího syna na svět, který má vést k vysvobození světa ohroženého smrtí: „*Vždyť Bůh neposlal svého Syna na svět, aby svět soudil, ale aby skrze něj byl svět spasen.*“ (J 3,17.19; 6,14; 9,39; 11,27; 12,46). Smrtí Ježíše Krista je sňat ze světa hřích, on je smírnou obětí za naše hříchy: „*Hle, beránek Boží, který snímá hřích světa.*“ (J 1,29; 1J 2,2; 3,5; 4,9n). S Ježíšem také přichází soud nad světem (J 12,32; 16,11; 1J 4,4). V janovských spisech je za podstatu světa považována lež, hřích, zotročení a smrt a jako temnota, která se brání osvětlení zjeveného Syna Božího: „*Bylo tu pravé světlo, které osvětluje každého člověka; to přicházelo do světa. Na světě byl, svět skrze něj povstal, ale svět ho nepoznal. Přišel do svého vlastního, ale jeho vlastní ho nepřijali.*“ (J 1,9–11; srov. 1J 1,8n). Taková podstata hříchu vede ke smrti: „*Vidí-li někdo, že jeho bratr se dopouští hříchu, který není k smrti, ať za něho prosí; a Bůh mu daruje život, jestliže nehřešil k smrti. Jest ovšem hřích, který je k smrti; o takovém neříkám, abyste za něj prosili.*“ (1J 5,16; srov. J 8,2n). Ježíšovým cílem není nechat lidi propadnout smrti, ale tam, kde zaznívá jeho evangelium, nastává hodina vzkříšení (J 5,25). Smrt v přítomnosti dárce života ztrácí svou sílu. Nejvýraznějším textem je v tomto směru zpráva o vzkříšení Ježíšova přítele Lazara (J 11). V janovských listech je smrt považována za projev zla (srov. J 17,15; 1J 2,13), které se projevuje v nejrůznějších oblastech a nejrůznějšími způsoby – hřích, nenávisť, nemoc, posedlost, smrt. Jan v tomto směru jde až do extrému – nenávisť chápe jako předzvěst smrti: „*Kdokoliv nenávidí svého bratra, je vrah.*“ (1J 3,15). Láska jako opak nenávisti vede ze smrti k životu (1J 3,14) – (Frevel, 2015, s. 423–424; Woschitz, 1994, s. 539–540).

2.2.3 Kristova smrt a vzkříšení

Pro celý Nový zákon má Ježíšova smrt význam nesrovnatelný s jakoukoliv jinou smrtí, a to právě proto, že Ježíš v područí smrti nezůstal, ale vstal z mrtvých. Ježíš Kristus svou smrtí a vzkříšením překonává nadvládu nemoci a smrti a naplňuje prorocká zaslíbení: „*Slepi vidí, chromí chodí, malomocní jsou očišťováni, hluší slyší, mrtví vstávají, chudým se zvěstuje evangelium.*“ (Mt 11,5; srov. L 7,22 s Iz 35,5n; 61,1).

Ježíšova smrt na kříži nebyla jen důsledkem jeho odvážného vystupování, ale byla souhrnem jeho poselství. Lze ji chápat jako definitivní zvýraznění toho, oč Ježíšovi šlo: o příchod Boží vlády na konci věků. Jeho smrt je uskutečněním Boží vlády v podmínkách našeho věku – smrt je překonána životem (Kasper, 1981, s. 135).

Jedna z novozákonních vyznavačských formulí, Ježíš vstal z mrtvých, nebo byl vzkříšen Bohem, patří mezi základní christologické výroky. Tyto výroky byly kombinovány s dalšími údaji o Ježíšově působení a především o jeho smrti, která přinesla spásu mnoha lidem (Pokorný, Heckel, 2013, s. 772; Fangmeier, 2010, s. 526–527).

2.2.4 Význam smrti v Pavlových listech

Apoštol Pavel se tématu smrti dotýká v několika svých dopisech, hlavně v listu Římanům a obou listech Korint'ánům. Jeho teologie smrti je ovlivněná židovskou apokalyptikou mluvící o podílu smrti na kosmickém boji, ve kterém nakonec vítězí Bůh. U Pavla je smrt chápána jako předzvěst soudícího Božího hněvu a jako to, v čem se projevuje moc zla (Ř 2,14). Apoštol mluví o smrti jako o vládci (Ř 5,14; 6,9). Podle 1K 15,26 patří k projevům moci a bude zničena jako „poslední nepřítel“. Pavel personifikuje smrt a úzce ji spojuje s hříchem. Podle Pavlovy teologie přišla smrt do světa spolu s hříchem prvního člověka: „*Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili.*“ (Ř 5,12; podobně i v Ř 7,13; 8,2). Pavel proto nepovažuje smrt za něco přirozeného a Bohem zamýšleného, ale za doklad toho, že svět je narušen hříchem, proto nazývá smrt „mzdou hříchu“ (Ř 1,24; 6,33). Hříchem získává smrt svou moc, protože v Adamovi všichni hřeší (1 K 15,22–49). Člověk je podle těchto textů bytostí pozemskou, pomíjivou, propadlou smrti. Smrt měla nad světem

vládu do Kristovy smrti. Tak jako s prvním Adamem všichni propadli hříchu a smrti, tak s druhým Adamem dosáhnou vítězství. Moc milosti je však mnohem větší než moc hříchu a smrti. Pavel svou teologií rozbíjí tradiční představy o propojenosti hříchu se smrtí. Panství hříchu a smrti je zlomeno panstvím života, spravedlnosti a milosti. Kristovým vzkříšením byla smrt zničena. Nic, ani smrt, nás neodloučí od Krista, od Boží lásky: „*Jsem jist, že ani smrt ani život, ani andělé ani mocnosti, ani přítomnost ani budoucnost, ani žádná moc, ani výšiny ani hlubiny, ani co jiného v celém tvorstvu nedokáže nás odloučit od lásky Boží, která je v Kristu Ježíši, našem Pánu.*“ (Ř 8,38–39).

Tématiku smrti propojuje Pavel se křtem. Člověk křtem získává účast na Kristově smrti i na jeho vzkříšení. V listu Římanům 14,7–8 navazuje Pavel na úvahy o významu křtu. Křesťan jednou provždy odumírá hříchu a žije pro Boha. Život a smrt jsou úzce propojeny. Křtem je člověk ponořen do Krista a získává tak nový základ života:

„Nevíte snad, že všichni, kteří jsme pokřtěni v Krista Ježíše, byli jsme pokřtěni v jeho smrt? Byli jsme tedy křtem spolu s ním pohřbeni ve smrt, abychom – jako Kristus byl vzkříšen z mrtvých slavnou mocí svého Otce – i my vstoupili na cestu nového života. Jestliže jsme s ním sjednoceni, protože máme účast na jeho smrti, jistě budeme mít účast i na jeho zmrtvýchvstání. Víme přece, že starý člověk v nás byl spolu s ním ukřižován, aby tělo ovládané hříchem bylo zbaveno moci a my už hříchu neotročili. Vždyť ten, kdo zemřel, je vysvobozen z moci hříchu. Jestliže jsme spolu s Kristem zemřeli, věříme, že spolu s ním budeme také žít. Vždyť víme, že Kristus, když byl vzkříšen z mrtvých, už neumírá, smrt nad ním už nepanuje. Když zemřel, zemřel hříchu jednou provždy, když nyní žije, žije Bohu. Tak i vy počítejte s tím, že jste mrtvi hříchu, ale živi Bohu v Kristu Ježíši.“ (Ř 6,3–11).

Ten, kdo zemřel pokřtěn v Krista, je i vykoupen jeho ukřižováním. Ve křtu je symbolicky spojena smrt i vzkříšení. Tato formule v Ř 6,4 stručně shrnuje základ křesťanské existence. „Starý“, tomuto věku propadlý člověk (Ř 6,6) ve křtu odumírá hříchu (Ř 6,1), zákonu (Ř 7,6; Ga 2,19; Ř 14,7), světu (Ga 6,14). Ale naopak žije Bohu (Ř 6,10; Ga 2,19), Pánu (Ř 14,7; 2K 5,15). Ježíš Kristus, jako druhý Adam, se stal „Duchem oživujícím“ (1K 15,45; 2K 3,17). Na konci věků si podmaní Kristus smrt definitivně (1K 15,26), bude zničena veškerá pomíjivost člověka i světa (1K 15,44; 2K 5,1n; Fm 3,21). Novozákonní, zvláště pak pavlovské pojetí umírání a smrti s Kristem (a v Kristu) vychází z plánu spásy, v němž je definitivně

rozhodnuto o smyslu a osudu smrti. Vztah mezi vzkříšením Krista a křesťanů je znázorněn protikladnou paralelou prvního a druhého Adama. O lidském umírání v Kristu se mluví v přítomném čase, o vzkříšení v Kristu se mluví v čase budoucím. Pro smrtí poznamenaný svět a zvláště pak pro smrtelného člověka platí zaslíbení vzkříšení a proměny na konci času (srov. 1K 15,50–58). Tato teologicky chápaná kontinuita lidského života je milostí darovanou Bohem v diskontinuitě stvoření. Pomíjivá, smrtelná tělesnost člověka musí podle Krista povstat v nové podobě. Pavel ve svých textech oslabuje význam smrti, nepovažuje ji však za iluzi (Balentine, 2015, s. 208; Woschitz, 1994, s. 540).

V Pavlově teologii, podobně jako v jiných novozákonních spisech, není nářek nad smrtí milovaného člověka kritizován, ale je brán jako přirozená reakce na ztrátu bližního. Apoštol Pavel však zdůrazňuje, že je třeba mít naději a netruchlit nadmíru: „*Nechceme vás, bratří, nechat v nevědomosti o údělu těch, kdo zesnuli, abyste se nermoutili jako ti, kteří nemají naději. Věříme-li, že Ježíš zemřel a vstal z mrtvých, pak také víme, že Bůh ty, kdo zemřeli ve víře v Ježíše, přivede spolu s ním k životu.*“ (1Te 4,13–14). Účinky smrti jsou díky Kristovu vzkříšení časově omezené. Bůh nabízí člověku věčný život ve společenství s ním, proto není třeba se smrtí obávat (Balentine, 2015, s. 208; Schockenhoff, 2001, s. 62).

2.2.5 Biblický pohled na umírání a smrt

Pro biblického člověka není smrtí myšlen tzv. „exitus“, tedy okamžik smrti, oddělení duše od těla. Termínem smrt se popisuje ztráta vitality, schopnosti pohybu, zánik (Roloff, 1987, s. 545). Stáří bylo odměnou za dobrý život a ideálem byla klidná smrt ve vysokém věku. Pro smrt používá Bible mnoha přirovnání: Život je někdy nazýván putováním a smrt odchodem k otcům (Gn 25,8), jindy je život přirovnán k pobytu ve stanu a smrt ke svinuté stanové plachtě, odříznutí od osnova (Iz 38,12), nebo je smrt přirovnávána k provazům podsvětí a léčce (2S 22,6). Smrt je jedinou jistotou, kterou člověk má, každý se s ní jednou setká (Ž 89,49; L 2,26; J 8,51; Mt 16,28; J 8,52; Žd 2,9). Pro člověka žijícího v hojnosti je pomyšlení na smrt strašákem, zatímco pro člověka sužovaného nemocí a trápením je smrt vysvobozením (Sír 41,1n, Jb 6,9; 7,15) – (Miklík, 1936, s. 260–261; Giblett, Grelot, 2003, s. 453). Umírání není v Bibli jasně definováno, ale je bráno jako proces, při kterém se člověk blíží ke smrti, ke konci svého pozemského života.

2.3 Biblické inspirace pro sociální práci

Dnešní společnost, její běžný život, rituály a zvyky se radikálně liší od společnosti v biblické době. Dnes se především zabýváme tématem důstojného umírání, které se dotýká umírajícího i jeho rodiny (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 162). Toto téma se stává stále závažnějším a otevírá stále širší pole pro práci sociálních pracovníků. I přes kulturní odlišnosti a velký posun v pohledu na umírání a smrt od biblických dob, se mohou sociální pracovníci biblickými texty ve své práci inspirovat.

2.3.1 Individualizace a sekularizace

Podobně jako v biblických dobách bylo umírání a smrt ještě před padesáti lety spojeno s celou komunitou. Také pohřbu, kondolence a pohřební hostiny (tzv. trachty) se účastnilo velké množství lidí. V Janově evangeliu čteme: „*Mnozí z Židů přišli k Martě a Marii, aby je potěšili v zármutku nad jejich bratrem.*“ (J 11,19).

Současné tendence, které mají důsledky pro konec života, lze popsat slovy individualizace a sekularizace. Smrt se stala čistě individuální záležitostí, omezenou maximálně na úzký rodinný kruh. V dnešní společnosti se často uskuteční rozloučení pouze v úzkém rodinném kruhu nebo bez obřadu a pohřební hostina se buď vůbec nekoná, nebo jen pro pár nejbližších.

Biblické texty inspirují sociálního pracovníka, aby vnímal umírajícího v kontextu jeho rodiny i dalších společenských vazeb a aby i v dnešní sekularizované době připustil, že umírající může mít také duchovní potřeby.

2.3.2 Význam lékaře a rodiny

Dnes hraje lékař v procesu umírání podstatně odlišnou roli, než jakou měl v biblickém pojetí (Ex 15,26; Sír 38,1.12–14). Jeho hlavním úkolem je udržet člověka při síle a životě co nejdéle. Očekává se od něj vyléčení (opětne dosažení zdraví), a pokud nemoc již nelze léčit, alespoň tišení bolesti. Role kněze se vytrácí, případně je zván jako odborník na útěchu – nemocného, popř. nejbližších (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 163). V privatizovaném umírání se vytrácí i role rodiny, která dříve byla tím hlavním, kdo umírajícího doprovázel. V domácích hospicích se však aktivní role rodiny znovu předpokládá (např. mezi podmínkami

k přijetí pacienta do péče mobilního hospice „Nejste sami“ je zajištění 24hodinové péče o umírajícího rodinou, přáteli – www.nejstesami.eu).

Jako důsledek všech těchto aspektů se ukazuje, že při umírání se vytrácí důvěra, intimita. Umírání by mělo být vyváženým aktem mezi sebeurčením a nabídnutým profesionálním doprovázením. Ve skutečnosti ovšem roste závislost na různých institucích (nemocnicích, hospicích, sociálních zařízeních) a ubývá jistota v dříve běžném jednání jednotlivce a rodiny v procesu umírání. Praktická, od biblických dob po staletí předávaná, zkušenost jednotlivce, je nahrazena odborností profesionálů (hlavně lékařů). Blížící se smrt je sledována pomocí fyziologických parametrů a technických přístrojů, bez nichž by se jakoby ani nedalo zemřít (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 163–164).

Pro sociálního pracovníka je nezbytné, aby o těchto změnách věděl a dokázal podporovat roli rodiny při vytváření lidsky důstojného prostředí pro umírajícího člověka.

2.3.3 Vytěsnění smrti

Boháč v Lukášově evangeliu uvažuje, jako by smrti nebylo. Řekl si: „*Ted' máš velké zásoby na mnoho let; klidně si žij, jez, pij, bud' veselé mysli. Bůh ovšem hned opravuje jeho názor: Ale Bůh mu řekl: „Blázne! Ještě této noci si vyžádají tvou duši, a čím bude to, co jsi nashromáždil?“*“ (L 12,19–20).

Boháčův způsob uvažování o smrti se objevuje ve všech dobách. Dnes se dokonce stává neblahým fenoménem, se kterým se potýká celá dnešní společnost – odborně se nazývá tzv. „zapomenutá smrt“. Smrt jako jediná jistota je ignorována, odložena do vzdálené budoucnosti, lidé žijí, jako by neměli nikdy zemřít.

Sociální pracovník doprovázející umírající musí žít v realitě, ke které patří také konečnost lidského života. K přijetí této skutečnosti by měl vést svého klienta. Určitě by neměl tuto skutečnost tabuizovat.

2.3.4 Umírající v centru pozornosti

Umírající, kteří se často nacházejí na okraji společnosti, na pokraji vyloučení, mohou být sociálním pracovníkem upozorněni na biblické texty, ve kterých Ježíš staví nemocného doprostřed: „*On řekl tomu člověku s odumřelou rukou: „Vstaň a pojď doprostřed!“*“ (Mk 3,3). I přes všechnu bolest si Ježíš nemocných váží

a upozorňuje na jejich důstojnost. Zvláštním úkolem sociální práce v domovech důchodců, hospicích, paliativních centrech nemocnic a LDN je nechat něco z toho zakusit umírajícím. Interdisciplinární tým, doprovázející klienty jejich všedním dnem, je i dnes nesen Ježíšovým zaslíbením: „*Já jsem s vámi po všechny dny až do skonání tohoto věku!*“ (Mt 28,20). Pečující sdílí dle Ježíšova příkladu při setkání s učedníky putujícími do Emaus (L 24,13–34) cestu s plačícími, trpícími a zoufalými. Vede je to k důvěře, že Bůh je člověku nablízku i v utrpení a smrti a že z trápení může vzniknout něco spásného, protože Ježíšovo vzkříšení ze smrti dává naději i tváří v tvář smrti. Z tohoto pohledu relativizuje pastorece v nemocnicích, hospicích a jiných podobných zařízeních přehnanou technicko-lékařskou péči. Sociální pracovníci by měli jednat s vědomím, že také u lidí v terminálním stádiu života se může mnohé „uzdravit“ (v rovině sociální, duchovní i duševní). Bible se dívá na téma nemoci, stáří i umírání velmi realisticky. Vidí a nepopírá s tím spojenou bolest, utrpení, opuštěnost, sociální vyloučení a nepochopení, ale dává všemu prožívání zvláštní smysl. Analogicky se pomoc umírajícím dostává do napětí mezi zakoušením utrpení a smrti a vírou, že Bůh připravuje spásu pro každého člověka (Schmitz, 2016, s. 238–239).

2.3.5 Návštěva nemocných a umírajících

V Matoušově evangeliu čteme: „*byl jsem nemocen, a navštívili jste mě.*“ (Mt 25,36). Návštěva nemocného je klíčovou aktivitou, která nemocného potěší a povzbudí. Nemocný člověk tak zůstává v sociálním kontaktu se svým přirozeným prostředím. V dnešní době komunikačních technologií není problém se dozvědět o nemoci, hospitalizaci. Návštěvu, zvláště pak návštěvu člověka vážně nemocného a umírajícího, je vhodné neodkládat a vyčlenit si na ni dostatek času. V Bibli čteme o návštěvě 3 Jobových přátel, kteří s ním zůstali po dlouhý čas (Jb 2,11–13). V dnešní zrychlené době, plné stresu a termínů, je důležité nechat se inspirovat biblickým textem. Pracovníci v sociálních službách, osobní asistenti i sociální pracovníci musí být při plánování návštěv flexibilní. S návštěvou může být spojena prosba o odpuštění, o pomoc s řešením nedořešených konfliktů (Křivohlavý, 1991, s. 5–113).

Exkurz II: Péče o pozůstalé

Bible může být velkým pomocníkem při vyrovnání se se smrtí, zármutkem a žalem. Samotný Ježíš se rozplakal, když se setkal se smrtí svého přítele: *„Když Ježíš viděl, jak pláče a jak pláčou i Židé, kteří přišli s ní, v Duchu se rozhorlil a vzrušen řekl: „Kam jste ho položili?“ Řekli mu: „Pane, pojd' se podívat!“ Ježíšovi vstoupily do očí slzy. Židé říkali: „Hle, jak jej miloval!“ (J 11,33–36).* Péče o nemocného a umírajícího nekončí jeho smrtí, ale měla by pokračovat v setkání s pozůstalými. I pro takové setkání je Bible inspirací a oporou. Smutek a slzy jsou zcela přirozeným projevem žalu. Jde o přirozený proces, který se během času mění. Odborníci rozdělují toto období na několik fází:

První z nich je šok, který ovlivňuje člověka natolik, že nechce uznat skutečnost, nevěří, že zlá zpráva je pravdivá.

Pak se člověk snaží ovládnout. Tato fáze obvykle probíhá ve dnech těsně po smrti, kdy zařizování pohřbu, pozůstalosti apod. zcela nebo zčásti přehluší jasné vědomí a otupí bolest.

Třetí fází je regrese, tedy období odloučení od zemřelého. Vyrovnání se s úvahami typu „co by, kdyby“. V této fázi pozůstalí potřebují mluvit o ztrátě, ale také mlčet a nechat vše dozrát.

Nakonec lze hovořit o adaptaci. V této fázi dochází k novému nasměrování života. Život jde dál.

Pokud zemřelý prožil hodnotný a smysluplný život a zemřel v požehnaném stáří, je vyrovnání se s jeho smrtí zpravidla jednodušší a klidnější. V případě nečekané nebo násilné smrti, zvláště pak u mladého člověka nebo dítěte, trvá období smiřování se se ztrátou podstatně déle, od cca tří měsíců po několik let (Křivohlavý, 1991, s. 101–102). Dříve bylo období jasně vyznačeno a pozůstalí byli „chráněni“. Nosili černý pásek na paži a tmavé oblečení. Všichni tak na první pohled poznali, že prochází obdobím smutku po ztrátě zemřelého, a měli na ně větší ohled. V dnešní době však tyto tradice mizí.

Bible je bohatou studnicí textů o útěše a povzbuzení: *„Pochválen buď Bůh a Otec našeho Pána Ježíše Krista, Otec milosrdenství a Bůh veškeré útěchy! On nás potěšuje v každém soužení, abychom i my mohli těšit ty, kteří jsou v jakékoli tísní, tou útěchou, jaké se nám samým dostává od Boha. Jako na nás v hojnosti přicházejí utrpení Kristova, tak na nás skrze Krista přichází v hojnosti i útěcha.“ (1K 1,3–5).*

Bůh je nevyčerpatelným zdrojem útěchy. Pro věřícího člověka četba a rozjímání nad biblickými texty může být velkou útěchou.

Sociální práce s pozůstalými a péče o ně může mít tyto podoby:

Dát pozůstalým dostatek prostoru se vyplakat a vypovídat ze zármutku a ztráty.

Být jim nablízku, předat kontakt i na jiné odborníky (psycholog, psychiatr, kněz).

Pomocí biblických textů a modlitby jim dodávat naději, pomáhat v hledání nového smyslu života (Křivohlavý, 1991, s. 109–113 odkazuje na konkrétní biblické úryvky, které jsou vhodné jako povzbuzení při zármutku).

Pomoci podívat se na situaci z odstupu, napomáhat při odhalování smyslu utrpení a smrti.

Pomoci v boji se sebezničujícími způsoby vyrovnání se se ztrátou blízkého (sebevražda, sebepoškození, ubližování nejbližším) – (Křivohlavý, 1991, s. 106).

2.3.6 Dříve vyslovené přání

Při umírání praotců, králů a dalších významných osob v Bibli se setkáme s požehnáním pro děti, s instrukcemi, jak a kde chtějí být pohřbení (Gn 49,1–33). Tato tradice se přenesla i do křesťanství (Křivohlavý, Kaczmarczyk, 1995, s. 86). V poslední době se s požehnáním před smrtí setkáváme stále méně často. Bylo by otázkou pro teology či sociology pátrat po důvodech vytrácení této tradice. Lze jen odhadovat, že to je způsobeno rozšiřujícím se ateismem, vytěsněním nebo odložením smrti, rozpadem rodin (Tichotová Fryčová, 2017).

Každý člověk má právo na sebeurčení. V zákoně o zdravotnických službách č. 372/2011 Sb. § 36 najdeme institut „Dříve vysloveného přání“: „Pacient může pro případ, kdy by se dostal do takového zdravotního stavu, ve kterém nebude schopen vyslovit souhlas nebo nesouhlas s poskytnutím zdravotních služeb a způsobem jejich poskytnutí, tento souhlas nebo nesouhlas předem vyslovit.“ Dříve vyslovené přání tak umožňuje těžce nemocnému a umírajícímu člověku vyjádřit svou vůli i ve stavu, kdy již není schopen ji vyslovit. Tento institut také usnadňuje rodině, přátelům a zdravotníkům rozhodnutí o další péči. Lze si předem rozhodnout o resuscitaci, umělé výživě, sondě do žaludku, dýchání pomocí přístroje, apod. Může nastat

i situace, ve které lékaři musí jednat v rozporu s tímto přáním. Situace jsou přesně stanoveny zákonem (Antonová, Marková, Kubáčková, Slámová, 2018, s. 77–79).

V životě člověka a zvláště v období nemoci a umírání je třeba velmi dbát na svobodu člověka a jeho sebeurčení. I dobrá vůle blízkých a pečujících může být v ostrém kontrastu s vůlí umírajícího. Je všeobecně přijímanou představou, že umírání je spojeno s dozráním člověka, s moudrostí, s dovršením života a posledním velkým projevem sebeurčení. Dobrá vůle lidí pečujících o umírajícího (laiků i profesionálů) však může přijít do konfliktu s vůlí umírajícího a organizovat mu tak umírání a prožívání umírání příliš. Vždy je třeba mít na paměti, že umírání je ryze individuální záležitostí a vždy přináší něco nového. Pokud se umírající rozhodne zcela vzdát utišující péče a odejít s plným vědomím (i za cenu velké bolesti), je třeba to respektovat a také je nutné přemoci strach z bezmocnosti v pomoci trpícímu a postavit sebeurčení nemocného na první místo (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 166–167).

2.3.7 Vytváření kultury umírání

Bible může být velkou inspirací pro jednání zaměstnanců v sociálních službách, klientů i dobrovolníků. Vrcholný text o nejvyšší motivaci sociální práce nacházíme v Prvním listu Korint'ánům: *„A kdybych rozdál všechno, co mám, ano, kdybych vydal sám sebe k upálení, ale lásku bych neměl, nic mi to neprospěje. Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí, láska se nevychloubá a není domýšlivá. Láska nejedná nečestně, nehledá svůj prospěch, nedá se vydráždit, nepočítá křivdy.“* (1K 13,3-5). Zaměstnanci v sociálních službách, kteří jsou motivováni láskou k nemocnému, trpícímu a umírajícímu člověku a kteří jednají podle výzvy apoštola Pavla, jsou pro potřebné lidi útěchou a radostí.

Přestěhování do sociálního (zdravotně-sociálního) zařízení, zvláště pak hospice, signalizuje člověku nevyhnutelně, že nastala poslední část jeho života. Realita setkání se smrtí je v hospici přítomnější než na jiných místech, neboť hospic je místem, kam lidé přichází zemřít. Hospic, nemocnice, domov důchodců a LDN jsou tak místy, kde se ukazuje, jak společnost zachází s umírajícími lidmi a jejich příbuznými. Lidé, kteří zde žijí, pracují, nebo přicházejí na návštěvu, spoluutvářejí kulturu umírání. Při umírání nastává prostor pro kladení důležitých etických otázek týkajících se omezení terapie až po reakce na touhu zemřít u trpících lidí. Duchovní

perspektiva je důležitou součástí zdravotnických, psychologických a sociálních úvah a pohledů. Je třeba vnímat, co se děje v člověku i na duchovní rovině, ve vztahu k Bohu. Je třeba dbát na svobodu člověka a jeho touhu řešit či neřešit duchovní rovinu své osobnosti i stav sociálních vazeb v rodině a okolí (Schmitz, 2016, s. 235).

Hospicové hnutí vzniklo jako reakce na chlad a odosobnění nemocničních a ústavních zařízení. Rozvoj hospicového hnutí u nás po roce 1989 je spojen s MUDr. Marií Svatošovou, která založila první Hospic Anežky České v Červeném Kostelci v roce 1995 (Svatošová, 2019). Zvláště v posledních letech je patrný zájem ze strany odborné i laické veřejnosti, médií i politiků o tematiku hospiců. V zemích EU je hospicové hnutí podstatně rozvinutější. Např. v Německu je v této oblasti zaměstnáno přibližně 100 000 lidí. Dříve běžné umírání doma je v současnosti z mnoha důvodů přeneseno do institucí (LDN, nemocnice, hospice), případně s podporou institucí (domácí hospic). Profesionální interdisciplinární tým dokáže zajistit důstojné umírání člověka. Odborný personál získává řadu komunikativních i specifických kompetencí, aby dokázal zvládnout svou roli s přehledem a zajistit tak umírajícímu maximální pohodlí a spokojenost ve všech aspektech jeho života (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 166). Je klíčové najít přiměřené institucionální řešení, které zohledňuje konkrétní situaci potřebného. Zkušenosti hospicového hnutí zdůrazňují vyvážený poměr mezi profesionalitou a dobrovolnictvím. Vždy je třeba zvolit variantu, která odpovídá umírajícímu a jeho nejbližším, ať už jde o umírání v instituci, nebo doma s podporou instituce (Šiklová, 2013, s. 67–70).

Exkurz III: Ars moriendi: umírání, smrt a dobrý život

Ve středověku se setkáváme s tzv. Ars moriendi. Kniha s tímto názvem se poprvé vyskytla v 15. století jako důsledek mnoha ran v Evropě. Je příkladem celého žánru, který začíná už v řecko-římské éře a zaměřuje se na přípravu člověka na smrt. Tato literatura bere smrt a následující setkání s Bohem jako něco zstrašujícího. Umírání je dle tohoto žánru bojem mezi vírou a beznadějí. Tradice nabízí různá cvičení posilující víru (Balentine, 2015, s. 210–211).

Klíč k opětovnému porozumění umírání v době technického pokroku spočívá v otázce po dobrém životě, kterou je třeba si zodpovědět před umíráním, nikoliv až při něm. Při uvažování o dobrém životě a dobrém umírání je třeba stále nových

impulsů; nové životní zkušenosti potvrzují nebo zpochybňují dřívější hotové odpovědi. Opětovným pátráním se zjištění prohlubují, ať už filosoficky, či z hlediska víry. Odpověď na otázku po dobrém životě a dobrém umírání není ryze individuální, ale je i sociální a politickou výzvou, kterou je třeba reflektovat. Tváří v tvář utrpení a smrti se základní existenciální otázky a odpovědi jeví ve zcela jiném světě (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 167). Umírání není jen lékařským problémem, není jen otázkou finanční dostupnosti a smysluplnosti drahé medicínské technologie. Umírání je otázkou po konkrétní osobě, po jejím postoji ke smrti, po připravenosti nebo nepřipravenosti na setkání se smrtí. A to i v okamžiku plného zdraví, dlouho před tím, než se projeví nemoc, oznámí se lékařská diagnóza, přiblíží se smrt. V minulých staletích byla smrt daleko více přítomná, bližší, a člověk tak byl na ni připravenější. Život byl poznamenán válkami, morem, úrazy, a smrt tak byla stále přítomná. Předčasná smrt byla velmi častá, až samozřejmá a vysoké stáří bylo výjimkou. Tuto letitou zkušenost nelze zcela předat v našich změněných podmínkách. Můžeme se však učit vnímat skutečnost. Naši předkové byli díky těmto zkušenostem na smrt více připraveni a málokdy se stalo, že by umírali v osamocení. Lze předpokládat, že by si nedovedli představit situaci, kdy člověk umírá sám, v nemocnici, odkázán na pomoc a přítomnost / nepřítomnost cizího odborného personálu (Imhof, 1991, s. 124–126).

Problematika dobrého života a dobré smrti je aktuální i dnes. Navzdory zlepšující se lékařské péči je náš konec nevyhnutelný. Smrt patří k životu. Rozhodující však je nepotlačování názoru, že jednou musíme odejít. Umírání a smrt jsou tedy na tomto světě to nejsamozřejmější nejpřirozenější ve vlastním smyslu slova (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 167).

2.4 Změny v pohledu na umírání

Umírání a smrt v současné době se v mnoha aspektech liší od dob biblických, nelze tedy k celé dnešní široké problematice nalézt biblické inspirace. Aby však má práce byla kompletní, zmiňuji i ty aspekty, které nemají přímou oporu v Bibli, ale v současné sociální práci a problematice umírání a smrti jsou klíčové.

2.4.1 Nové aspekty umírání

Od přelomu předkřesťanské a křesťanské éry až do novověku platil všeobecně tradiční model vycházející z předpokladu, že pozemský život končí smrtí,

po které následuje posmrtná existence. Ať už bylo umírání a vyrovnání se smrtí jakkoliv bolestné, bylo považováno za snesitelné s vyhlídkou na setkání s blízkými na věčnosti. Všeobecně se přijímala představa, že dobří a spravedliví se společně setkají v nebi a zlí v pekle. Posmrtná existence spojovala všechny sociální vrstvy i stavy. Doprovázející osobou při umírání obvykle nebyl lékař, ale kněz a rodina. Lékař se měl nejprve pokusit uzdravit nemocného. Když už vyčerpal všechny své prostředky a blížila se smrt, vznikl prostor pro kněze. Starověkému lékaři dokonce bylo přikázáno, aby opustil nemocného na smrtelném lůžku, když se jeho léčení ukázalo jako neúčinné. Na středověkých obrazech znázorňujících člověka na smrtelném lůžku je často vidět lékaře, který odchází dveřmi, a k umírajícímu se přibližuje smrt. U lůžka klečí kněz a rodina (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 163).

V současné době lze rozlišit tři hlavní aspekty, které se týkají umírání:

Je přeneseno do institucí. Z výzkumů vyplývá, že 78 % lidí si přeje zemřít doma, přesto však většina lidí umírá v nemocnicích (60 %) a ústavech (9 %) – (Nezbeda, 2016; Pehalová, 2011).

Umírání se stalo doménou lékařů a bez lékařské přítomnosti je pro většinu lidí nepředstavitelné.

Umírání je z ekonomického pohledu často nákladná věc. Výdaje spojené se záchranou života (který přes všechnu snahu skončí smrtí) jsou často enormní (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 163).

2.4.2 Věk umírajících a délka umírání

Na rozdíl od biblické doby se dnes umírá podstatně pomaleji. Před 2000 lety a dokonce i ještě před 100 lety smrt často přicházela rychle, po úrazu nebo po krátké nemoci. Pokud k nemocnému lékař vůbec stihl dojít, rozhodoval se, zda má prostředky pro smysluplnou léčbu, nebo zda je lepší předat umírajícího do rukou rodiny. Dříve se umíralo na dnes již banální, běžně léčené nemoci. Často tedy zbytečně, v nižším věku, v bolestech, v blouznění a horečkách. Díky absenci léčby přicházela smrt relativně rychle. Pozůstali byli utěšováni vírou v brzké shledání v Abrahámově náruči nebo v nebi. Průměrné dožití v biblické době se odhaduje na 40–50 let (vyšší věk udávaný u praotců nebo v prvních kapitolách knihy Genesis je předmětem zkoumání exegetů). Díky lepší hygieně, kvalitnější výživě i dostupnosti

lékařské péče se náš průměrný věk dožití stále zvyšuje. S vyšším věkem však přichází nové chronické nemoci, kterými lidé trpí až do smrti. Lékaři se dokážou vypořádat se symptomy provázejícími nemoc, nejsou však schopni vypořádat se s umíráním. Život se uměle prodlužuje využíváním technologického a farmaceutického pokroku. Poslední dny člověk tráví přesně opačně, než by si přál – v nepohodlí, upoután na lůžko, napojen na přístroje, sám. Tento stav se někdy nazývá „zadržaná smrt“ – organismus člověka se měsíce i roky udržuje ve funkčním stavu, při porušeném vědomí. Úspěch medicíny jde ruku v ruce s dilematem – kdy nastává okamžik umírání a smrti? (Nezbeda, 2016, s. 19–21).

Sociální práci se ovšem právě zde otevírá široké pole působnosti. Stáří je sociální situací, která je přirozená. Cílem sociální práce je podporovat sociální fungování umírajícího člověka v jeho prostředí a pomáhat mu v řešení problémů související s vysokým stářím. Sociální pracovník se tak snaží pomocí znalostí, prostředků a zkušeností zlepšit sociální fungování jednotlivce a jeho vztahy s okolím. (Navrátil, 2001, s. 184–185).

2.4.3 Aplikace poznatků thanatopsychologie

Odborníci uvádějí čtyři aspekty, které jsou pro důstojné umírání klíčové. V následujícím textu budou krátce prezentovány (Brandenburg, Baumann, 2014, s. 164).

Otázka smrti je ve společnosti tabuizována a potlačována. Thanatopsychologie si nedělá nárok na odhalení tajemství smrti, které je mimo naše empirické poznání. Tento obor psychologie se pokouší zachytit vnímání, prožívání a jednání člověka tváří tvář smrti – umírajícího i doprovázejícího. Věnuje se otázkám umírání, smrti i zacházení s umírajícími. Sleduje psychický stav umírajících, blízkých a pečujících, ale také profesionálů z lékařského, ošetrovatelského a pastoračního týmu. Rozlišují se čtyři rozměry strachu z umírání a smrti:

Strach z vlastního umírání a událostí, které umírání doprovází. Obavy se týkají hlavně tělesného utrpení, ponížení, ztráty důstojnosti a osamělosti.

Strach z vlastní smrti. Obavy vychází z opuštění nejbližších, jejich budoucnosti v tomto světě, z možného trestu na onom světě, případně i z neznámého přechodu a ztráty vlastního těla.

Strach z umírání jiných lidí. Obavy z neschopnosti pomoci blízkému člověku v jeho bolesti a utrpení.

Strach ze smrti jiných lidí. Obavy jsou spojené se smrtí blízkého nebo významného člověka, s otázkami co bude po jeho odchodu a také všeobecně obava z mrtvých.

Při jednání s umírajícími se tyto rozměry strachu objevují v různé intenzitě (Svatošová, 2019). Otázkou pro růst interdisciplinárního paliativního týmu, do kterého patří i sociální pracovníci, je dostatečná citlivost vůči všem možným formám a intenzitám výše uvedených strachů. Paliativní tým musí být dostatečně citlivý v jednání, tázání a při sdílení se s umírajícím a jeho nejbližšími. Je nutné připravit dostatečný čas a prostor pro otevření a diskusi týkající se umírání a smrti, i strachů s tím spojených, často spíše nonverbálně než slovně. Strachy není možné potlačit sedativy a opiáty. Utrpení a bolest má často přímou souvislost se strachem z neznámého, s obavami z budoucnosti, s nedořešenou minulostí. Rodina, sociální pracovník, pastorační pracovník či ostatní členové interdisciplinárního týmu se musí s těmito výzvami vyrovnat. Společný rozhovor, mlčení, sdílení i modlitba mají blahodárný vliv na psychiku umírajícího a dokážou zmírnit strachy i fyzickou bolest. Thanatopsychologie klade na celý tým vysoké nároky. Získávání a rozvoj kompetencí v komunikaci, sebereflexi i jednání s umírajícím je klíčové při zvyšování kvality práce. Kromě kvalitního vzdělání i dalšího sebevzdělávání je důležitým prvkem supervize, která nabízí interdisciplinárnímu týmu další růst, reflexi, sdílení, obranu před vyhořením (Plenární sněm katolické církve v ČR, 2007, s. 67; Brandenburg, Baumann, 2014, s. 164–166).

Psychologové zabývající se umíráním osvětlili psychologické zkušenosti, které mají umírající. Zaměřili se na lidské bytosti, jejich odlišnost a změny duchovních potřeb. Tyto poznatky jsou důležité pro sociální pracovníky, kteří se věnují umírajícím. Mají se u svých klientů zaměřit nejen na způsob, jak nejlépe zemřít, ale především na to, jak ctít život a jak doprovázet člověka při umírání (Balentine, 2015, s. 212).

2.4.4 Vyhnout se přehnané lékařské terapii

S postupem času se stále zlepšují medicínské metody a možnosti. Ovšem i ty mají své hranice. V biblické době bylo umírání a smrt přirozenou součástí

a zakončením života (Gn 25,18; 35,29; 49,33). V naší kultuře je stále hluboce zakořeněna myšlenka, předávaná další generaci lékařů, sester, sociálních pracovníků i pečujících, že medicína musí za všech okolností léčit. Jde o zachování života za každou cenu. Úvahy o vynaložených finančních prostředcích, lidské důstojnosti, tělesné a duševní pohodě jsou druhořadé. Úkolem lékaře by nemělo být jen léčení nemoci a udržování života za každou cenu. Pokud již další léčba není smysluplná, měl by lékař napomoci k „dobré smrti“, nejlépe s minimem bolesti a utrpení a s maximální nadějí na umírání v míru a pokoji (Küng, 2015, s. 55). Přehnaná lékařská terapie (např. některé druhy léků, umělá výživa a hydratace) jen uměle prodlužuje proces umírání. Využití umělé výživy pomocí sondy v jícnu nebo přímo do žaludku (PEG), či umělé zavodňování může být v procesu umírání kontraproduktivní. Nepříjemné pocity a nepohoda spojená s přijímáním výživy pomocí sondy je v přímém rozporu s apelem na důstojnost, blaho a kvalitu života i v jeho poslední fázi. Větší význam než umělá výživa má tišení bolesti pomocí léků nebo přítomností blízkých, odpuštění, vyrovnanost a smíření (Byock, 2005, s. 275–276.; Brandenburg, Baumann, 2014, s. 164). Klíčová role sociálního pracovníka (zvláště v hospici) spočívá v pomoci umírajícímu a jeho rodině přijmout fakt a blízkost smrti. Být jim oporou i v diskusi s lékaři, kteří léčí za každou cenu, i když je léčba neúčinná, nesmyslná a zbytečná. Rozhodnutí o ukončení léčby musí zůstat na umírajícím a jeho rodině. Bylo by zcela neprofesionální a riskantní tuto roli převzít. Sociální pracovník může nastítnit různé varianty, ale není v jeho kompetenci rozhodnout, která z nich bude použita.

Závěr

Při čtení Bible je třeba mít neustále na paměti vznik a dobové pozadí textu, neboť biblické texty odpovídají obecně historickým, kulturním a náboženským představám své doby. Pokud si toho je čtenář vědom, může v biblických textech najít mnoho inspirace i pro dnešní situaci. Ve své práci jsem se zaměřila na hledání stále platných hodnot, týkajících se lidí nemocných a umírajících a jejich aplikaci do sociální práce.

Témata nemoc, umírání a smrt jsou velmi úzce propojena. V biblických textech se setkáme s nemocí, která končí smrtí, ale také uzdravením. Podobně i smrt buď přichází přirozeně ve stáří, bez předchozí nemoci, nebo jako její následek, nebo nečekaně úrazem, válkou, vlastní rukou. Obě témata jsou úzce propojena i v současné sociální práci, a proto se mně v některých momentech nepodařilo oba fenomény striktně oddělit. Proces, metody a přístupy jsou často velmi podobné.

Ve Starém i Novém zákoně najdeme mnoho textů, které vypovídají o nemoci, utrpení, bolesti a nouzi. Nemoc je popsána jednoduše a stručně. Některé nemoci (malomocenství, mor) vylučovaly nemocného ze společenství, z bohoslužby. Nemoc byla často chápána jako následek hříchu (nemocného nebo jeho předků). Přestože Bůh byl brán jako jediný, kdo může uzdravit, setkáváme se v Bibli i s lékaři. Ti podporovali ozdravný proces pomocí různých prostředků (mastí, čajů, odvarů apod.). Prorok Izaiáš přichází s myšlenkou dobrovolného přijetí bolesti druhých, s koncepcí zástupného utrpení spravedlivého člověka. V Novém zákoně, zvláště v evangeliích, jsou nemoci často uvedeny ve spojení s uzdravením. Nemocní vyhledávají Ježíše, prosí ho o uzdravení. Ježíš se jich dotýká, vkládá na ně ruce, pozvedá je a uzdravuje. Klíčovou roli v celém procesu hraje víra nemocného. Jakubův list vybízí k modlitbě nad nemocným a k pomazání nemocného olejem.

V 21. století, zvláště v západní kultuře, zakoušejí lidé nemoc a smrt odlišně od způsobu, jakým je prožívali jejich předkové. Biblické texty nastavují zrcadlo subjektivních zkušeností s nemocí. Prožívání a přijetí nemoci je procesem značně individuálním. Přitom však člověk jako dialogická bytost prožívá nemoc i smrt ve vztahu k nejbližším a k profesionálním pomocníkům. Bible upozorňuje také na sociální aspekty spojené s nemocí – osamělost, sociální odpovědnost, solidarita.

Pro křesťanskou sociální práci najdeme v Bibli mnoho inspirací. Pracovníci v sociálních službách mají vnímat nemocného jako plnohodnotného člověka. Jeho důstojnost je daná od stvoření, protože je obrazem Božím (i v nemoci a bolesti). Člověk má svou hodnotu danou tím, že je člověkem, i když společnosti nepřináší již žádný hmatatelný užitek. Ježíš se setkával s nemocnými, vedl s nimi rozhovor na stejné úrovni, nepovyšoval se. Partnerský přístup hraje v sociální práci klíčovou roli. Dodnes přetrvávají z biblické doby tendence vyčleňovat některé nemocné na okraj společnosti, nebo úplně mimo společnost. Ježíš se s marginalizovanými lidmi setkával, přijímal je, pomáhal jim. Křesťanská sociální práce se zaměřuje na lidi v obtížných životních situacích, pomáhá jim situaci změnit, zlepšit. Jedním z principů sociální práce je sociální zodpovědnost a solidarita.

Již ve starozákonní době si někteří lidé střídali peníze „na horší časy“. Neexistovalo sociální zabezpečení pro případ nemoci nebo stáří. Bohatší křesťané dělali mezi sebou sbírku na své chudší bratry a sestry. Náš sociální stát zajišťuje pomocí povinných odvodů sociální zabezpečení pro nemoc a stáří, ale také pro mimořádné situace – zvláštní sociální dávky a přídavky. V pomoci potřebným má také své nezastupitelné místo dobrovolná solidarita a pomoc.

V biblických dobách nebyly ještě jednoznačně probádány procesy, kterými nemocný prochází. Od dnešních pracovníků v sociálních službách se předpokládá, že tento proces znají a že s ním v péči o nemocné počítají. Fázi izolace, zlosti, deprese i smíření můžeme pozorovat na příkladu Tóbita nebo Joba. Tito dva starozákonní spravedliví mohou být příkladem pro nemocné, jak nemoc a utrpení zvládat a jak při nich mít oporu v Bohu. Jobovi přátelé jsou vzorem pro pomáhající personál v trpělivém naslouchání, v konstruktivním mlčení, sdílení a pomoci.

Jelikož jsem se zabývala křesťanskou sociální prací, nemohu vynechat pojednání o roli církve v životě nemocného a o významu církví zřízených organizací (charit, diakonií, aj.). Do své práce jsem toto pojednání zařadila jako Exkurz I. Církev nabízí nemocnému člověku útěchu a pomoc prostřednictvím modlitby, svátostí i konkrétní pomoci či setkávání. Nemocný není v křesťanství ponechán svému osudu jako v některých jiných náboženstvích, ale je mu poskytována účinná pomoc. Ježíš sám je vzorem pro chování všech pracovníků pomáhajících profesí, když jedná s láskou v duchu svého nového přikázání. Papež Jan Pavel II. zařadil Mezinárodní den nemocných do kalendáře s úmyslem upozornit na roli nemocných ve společnosti. Katolická církev zná svátost pomazání nemocných, která je pro

nemocného a trpícího člověka účinnou pomocí. Úkolem pro pracovníky v sociálních službách by měla být vnímavost k duchovním potřebám člověka a ochota nabídnout služby církve potřebným, zprostředkovat kontakt.

Smrt v Bibli nemá démonický charakter, je brána jako přirozená součást života. Bůh je původcem života i smrti. Stáří bylo odměnou pro spravedlivého v duchu přikázání z Desatera: „*Cti svého otce i matku, abys byl dlouho živ na zemi...*“ (Ex 20,12). Pro trpícího člověka je smrt vysvobozením z nemoci a trápení. V novozákonních evangeliích se o smrti hovoří ve spojení se vzkříšením (Lazara, Naimského mládence, Jairovy dcery). Klíčovou částí všech evangelií (celá třetina) je zpráva o Kristově smrti a zmrtvýchvstání. Tématem smrti se podrobně zabývá apoštol Pavel v listu Římanům a v listech Korint'ánům.

Současná západní kultura popírá smrt. Vyhýbá se všemu, co by mohlo lidem připomínat nevyhnutelnost smrti. Dožití člověka se díky pokroku v medicíně prodlužuje. Lékaři dělají všechno, aby život prodloužili. Umírání se přesunulo do institucí a je vedeno lékařskými profesionály. Nemocnice, LDN, domovy důchodců se staly místy, kam lidé chodí umírat. Mnohem méně často se umírá v rodině. Moderní hospicové hnutí, které začalo v 60. letech, změnilo zkušenost mnohých. Změny vedly teology, etiky, lékaře a sociální pracovníky ke zkoumání toho, co znamená důstojně umírat. Odborníci se tématem umírání a smrti vážně zabývají. Jak jednat s umírajícími. Díky sekularizaci se z umírání a smrti v posledním století vytrácí role církve. Přesto si myslím, že vnímavý věřící člověk (laik, kněz, nemocniční kaplan, sociální pracovník, zdravotník, pracovník v přímé péči) může pomoci umírajícímu překonat obavy z neznámého, usmířit se a odpuštěm, uspořádat si život a poté pokojně zemřít. Biblické texty mohou být v celém procesu velkou oporou a nápomocí.

Proces umírání a smrti je v dnešní společnosti prožíván v mnoha ohledech jinak než v biblických dobách. Proces umírání je v Bibli jen velmi stručně zachycen, smrt je konstatována. V současnosti je naopak umírání často dlouhý proces. Bible předpokládá přítomnost rodiny a nejbližších v tomto procesu. Pracovníci v sociálních službách musí i dnes vnímat nemocného v kontextu celé rodiny, jejích tradic i hodnotové orientace, přijmout a respektovat sounáležitost nemocného se širším společenstvím lidí. V dnešní době se ze smrti stalo velké tabu. Byť se člověk se smrtí setkává dennodenně ve zprávách, na svou smrt a smrt svých blízkých není vůbec připraven, a podobá se tak boháčovi z Ježíšova podobenství. Pracovníci v sociálních

službách, zvláště pak v domovech důchodců a v hospicích, by měli tuto realitu znát a poučit se z Ježíšova podobenství. O smrti by měli citlivě a s úctou mluvit a pomoci umírajícímu i rodině, aby všichni byli na tuto skutečnost připraveni. V paliativním týmu je středem pozornosti umírající člověk a všichni členové týmu dělají vše pro to, aby umírajícímu ulevili od bolesti (fyzické, duševní i duchovní) a zpřijemili mu poslední část života. Trpícího Joba, který prosí o smrt, navštěvují jeho přátelé a sdílí s ním jeho utrpení. Ježíš chválí ty, kteří navštěvují nemocné, protože v nich navštěvují samotného Krista. Právě tyto podněty mohou být hnacím motorem, inspirací, motivací i ochranou před vyhořením pro křesťana, který pracuje v sociálních službách. Službou nemocným a umírajícím slouží samotnému Kristu a pracuje s nadějí na slíbenou odměnu: „*Pojďte, požehnaní mého Otce, ujměte se království, které je vám připraveno od založení světa.*“ (Mt 25,34).

Tématu umírání a smrti se týkají dva exkurzy. Exkurz II se zabývá péčí o pozůstalé. Sám Ježíš může být příkladem pro pracovníky v sociálních službách tím, že pozůstalé navštíví, sdílí s nimi jejich smutek či bolest a pomáhá jim. Exkurz III se věnuje takzvanému *Ars moriendi* (umění umírat), které mělo velký ohlas v minulých stoletích a v dnešní době se znovu stává aktuálním a inspirujícím.

Jako cíl své práce jsem si stanovila hledání biblických inspirací pro současnou sociální práci. Biblické texty jsem shromáždila a přehledně roztřídila. Objevila jsem, že v mnoha dílčích ohledech může být biblická zvěst dodnes inspirativní i pro současnou křesťanskou sociální práci. Nemoc, utrpení a smrt provázely člověka takřka od stvoření. Časový a kulturní odstup biblických textů od naší doby však způsobuje, že pro každý projev sociální práce není možné najít v Bibli inspiraci. Proto v části 2.4 výslovně upozorňuji na ty aspekty současné sociální práce, které jsou od biblického kontextu vzdálené, nicméně právě pro naši dobu velmi aktuální.

Za vrcholné vyznání umírajícího člověka i za projev víry jeho blízkých považují tento liturgický text z Pohřebních obřadů, inspirovaný knihou Job (Jb 19,25–27) – (Česká biskupská konference, 1999):

„Věřím, že můj Vykupitel žije,
a že v den poslední ze země zase vstanu.
A ve svém těle uvidím Boha, Spasitele svého.
Uvidím ho já, a ne jiný, mé oči ho uvidí.
A ve svém těle uvidím Boha, Spasitele svého.“

Anotace

Diplomová práce hledá v biblickém chápání nemoci a smrti impulsy pro současnou sociální práci. V první části se zaměřuje na texty Starého a Nového zákona, které jsou relevantní pro chápání nemoci. V nich se pak snaží objevit impulsy pro současnou sociální práci. Druhá část postupuje metodologicky stejným způsobem s tématem umírání a smrti. Navzdory velké časové a kulturní vzdálenosti biblických textů od současnosti lze v těchto textech nalézt nemálo užitečných impulsů pro současnou sociální práci.

Klíčová slova

Nemoc v Bibli; umírání a smrt v Bibli; nemoc, umírání a smrt v sociální práci; paliativní péče; hospic

Summary

The thesis seeks impulses for contemporary social work in the biblical understanding of illness and death. The first part focuses on the texts of the Old and New Testaments that are relevant to the understanding of the disease. Then I try to discover the impulses for contemporary social work. The second part proceeds methodologically in the same way with the theme of dying and death. Despite the great time and cultural distance of biblical texts from the present, many useful impulses for contemporary social work can be found in these texts.

Keywords

Sickness in the Bible; Dying and Death in the Bible; Illness, Dying and Death in Social Work; Palliative Care; Hospice

Seznam zkratek

Seznam zkratek podle Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona.
Český ekumenický překlad.

Starý zákon

Gn	První kniha Mojžíšova	Oz	Ozeáš
Ex	Druhá kniha Mojžíšova	Jl	Jóel
Lv	Třetí kniha Mojžíšova	Am	Ámos
Nu	Čtvrtá kniha Mojžíšova	Abd	Abdijáš
Dt	Pátá kniha Mojžíšova	Jon	Jonáš
Joz	Jozue	Mi	Micheáš
Sd	Soudců	Na	Nahum
Rt	Rút	Ab	Abakuk
1S	První Samuelova	Sf	Sofonjáš
2S	Druhá Samuelova	Ag	Ageus
1Kr	První královská	Za	Zacharjáš
2Kr	Druhá královská	Mal	Malachjáš
1Pa	První paralipomenon		
2Pa	Druhá paralipomenon		<i>Deuterokanonické knihy</i>
Ezd	Ezdráš	Tób	Tóbit
Neh	Nehemjáš	Júd	Júdit
Est	Ester	Mdr	Kniha moudrosti
Jb	Jób	Sír	Sírachovec
Ž	Žalmy	Bár	Báruk
Př	Přísloví	1Mak	První makabejská
Kaz	Kazatel	2Mak	Druhá makabejská
Pís	Píseň písní		
Iz	Izajáš		
Jr	Jeremjáš		
Pl	Pláč		
Ez	Ezechiel		
Dn	Daniel		

Nový zákon

Mt	Matouš	2Te	Druhý list Tesalonickým
Mk	Marek	1Tm	První list Timoteovi
L	Lukáš	2Tm	Druhý list Timoteovi
J	Jan	Tt	List Titovi
Sk	Skutky apoštolů	Fm	List Filemonovi
Ř	List Římanům	Žd	List Židům
1K	První list Korintským	Jk	List Jakubův
2K	Druhý list Korintským	1Pt	První list Petřův
Ga	List Galatským	2Pt	Druhý list Petřův
Ef	List Efezským	1J	První list Janův
Fp	List Filipským	2J	Druhý list Janův
Ko	List Koloským	3J	Třetí list Janův
1Te	První list Tesalonickým	Ju	List Judův
		Zj	Zjevení Janovo

Literatura

Prameny

Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. (2016). Český ekumenický překlad. Praha: ČBS.

Odborná literatura biblicko-teologická

Bič, M. (1996). *Výklad ke Starému zákonu V. Knihy deuterokanonické.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.

Bič, M. (1986). *Ze světa Starého zákona.* Praha: Kalich.

Čapek, F. (2016). *Kazatel. Zneklidňující kniha pro neklidnou dobu.* Praha: Centrum biblických studií a Česká biblická společnost.

Fieger, M., Weder, M. (2012). *Krankheit und Sterben: Ein interprofessioneller Dialog (Das Alte Testament im Dialog).* Bern, Berlin, Frankfurt am Main, Wien: Peter Lang AG Internationaler Verlag der Wissenschaften.

Hejzlar, P. (2014). *Hospodin usmrcuje i oživuje. Polarita Božho jednání s člověkem v Starém zákoně* (disertační práce). Praha: Univerzita Karlova v Praze, Evangelická teologická fakulta.

Kasper, W. (1981). *Jesus der Christus. Grundriß und Aufsätze zur Christologie.* Leipzig: St. Benno.

Kostka, U. (1999). *Der Mensch in Krankheit, Heilung und Gesundheit im Spiegel der modernen Medizin. Eine biblische und theologisch-ethische Reflexion.* Berlin, Münster: LIT Verlag.

Küng, H. (2015). *Dobrá smrt?* Praha: Vyšehrad.

Margianto, A. (2016). *Antike Seelsorge heute? Studien zum Umgang mit Verlust, Krankheit und Tod im Buch Hiob, in der modernen Seelsorge und bei HIV-Patienten in Indonesien.* Berlin, Münster: LIT Verlag.

Miklík, J. (1936). *Biblická archeologie.* Obořiště: Teologický ústav.

Oeming, M. (2001). *Das Ziel.* In: Oeming, M., Schmid, K.: *Hiobs Weg. Stationen von Menschen im Leid.* Neukirchen-Vluyn: Neukirchener.

- Pokorný, P., Heckel, U. (2013). *Úvod do Nového zákona. Přehled literatury a teologie*. Praha: Vyšehrad.
- Schockenhoff, E. (2001). *Krankheit – Gesundheit – Heilung. Wege zum Heil aus biblischer Sicht*. Regensburg: Pustet.
- Seybold, K. (2009). *Das Gebet des Kranken im Alten Testament. Untersuchungen zur Bestimmung und Zuordnung der Krankheits- und Heilungspsalmen*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Schrage, W. (1982). Der Jakobusbrief. In Balz, H.; Schrage, W.: *Die Katholischen Briefe. Die Briefe des Jakobus, Petrus, Johannes und Judas*. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Stricker, H. H. (1994). *Krankheit und Heilung. Anthropologie als medizinisch-theologische Synopse*. Neuhausen/Stuttgart: Hänssler Verlag.
- Vlková, G. I. (2009). *Hospodinův služebník a nová smlouva. Výklad „písní o služebníkově“ z knihy Izaiáš a jejich poselství o smlouvě*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Biblicko-teologické slovníky a slovníková hesla

- Balentine, S. E. (2015). Death and Dying. In Balentine, S. E. *The oxford encyclopedia of the Bible and theology*. Oxford: Oxford University Press. (s.204-212).
- Crüsemann, F., Crüsemann M. (2009). Tod. In Crüsemann, F., Hungar, K., Janssen, C., Kessler, R., Schottroff, L. *Sozialgeschichtliches Wörterbuch zur Bibel*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus
- Drechsel, J. (1994). Tod. In Drechsel, J., Pässler, R. *Brunnen Bibel lexikon*. Giessen: Brunnen Verlag.
- Frevel, Ch. (2015). Tod. In Berlejung, A., Frevel, Ch. *Handbuch theologischer Grundbegriffe zum Alten und Neuen Testament*. Darmstadt: WBG. (421
- Hennig, K. (1990). Tod. In Hennig, K. *Jerusalem Bibellexikon*. Neuhausen-Stuttgart: Hänssler.
- Klein, H. (2001). Tod. In Görg, M., Lang, B. *Neues Bibellexikon*. Zürich: Benziger.
- Fangmeier, J. Tod/Sterben. (2010). In Laepple, U., Barend, H., Neuser, W. *Biblisches Wörterbuch*. Witten: SCM R. Brockhaus.

- Giblet, J., Grelot, P. (2003). Nemoc / uzdravení. In Léon-Dufour, X. *Slovník biblické teologie*. Praha: Academia.
- Maier, G. (2015). Tod. In Rienecker, F., Maier, G., Schick, A., Wendel, U. *Lexikon zur Bibel. Personen, Geschichte, Archäologie, Geografie und Theologie der Bibel*. Wuppertal, Zürich: Brockhaus Verlag.
- Roloff, J. (1987). Tod. In Koch, K., Otto, E., Roloff, J., Schmoldt, H. *Reclams Bibellexikon*. Stuttgart: Philipp Reclam.
- Ruwe, A., Starnitzke, D. (2009). Krankheit / Heilung. In Crusemann, F., Hungar, K., Janssen, C., Kessler, R., Schottroff, L. *Sozialgeschichtliches Wörterbuch zur Bibel*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus
- Seitz, P. (2003). Krankheit. In Betz, O., Ego, B., Grimm, W. *Calwer Bibellexikon, I, III*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Woschitz, K. M. (1994). Tod. In Bauer, J. B., Marböck, J., Woschitz, K. M. *Bibeltheologisches wörterbuch*. Graz: Verlag Styria.

Odborná literatura psychologicko-sociální

- Antonová, B., Marková, A., Kubáčková, P., Slámová, R. (2018). *Praktický průvodce koncem života. Rozcestník pro nemocné a pečující*. Brno: Edika.
- Byock, I. (2005). *Dobré umírání*. Praha: Vyšehrad.
- Imhof, A. E. (1991). *Ars moriendi. Die Kunst des Sterbens einst und heute*. Wien, Köln: Böhlau.
- Krejčíková, H. (2015). *Dříve vyslovené přání. Manuál nejen pro pacienty*. Praha: Cesta domů.
- Křivohlavý, J. (1995). *Poslední úsek cesty*. Praha: Návrat domů.
- Křivohlavý, J. (1991). *Křesťanská péče o nemocné*. Praha: Advent.
- Kübler-Ross, E. (2015). *O smrti a umírání. Co by se lidé měli naučit od umírajících*. Praha: Portál.
- Matějsek, J., Zavadová, I. (2016). *Dříve vyslovené přání. Manuál pro lékaře*. Praha: Cesta domů.
- Matoušek, O. (2008). *Slovník sociální práce*. Praha: Portál.
- Navrátil, P. (2001). Vybrané teorie sociální práce. In Matoušek, O. *Základy sociální práce*. Praha: Portál.

- Nezbeda, O. (2016). *Průvodce smrtelníka. Prakticky o posledních věcech člověka*. Praha: Paseka.
- Šiklová, J. (2013). *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich.
- Tomeš, I. (2001). Sociální politika, sociální služby a sociální práce. In Matoušek, O. *Základy sociální práce*. Praha: Portál.

Recenzované časopisy

- Brandenburg, H., Baumann, K. (2014). Sterben und Tod heute – aktuelle Herausforderungen. *Diakonia*, č. 45, s. 162-170.
- Křišťan, A., Urban, D. (2012). Náboženské interpretace motivující k sociální práci. *Sociální práce/Sociálna práca*, č. 3, s. 89–97.
- Opatrný, M. (2016). Podobenství o milosrdném Samaritánovi a proprium křesťanské charitativní práce v kontextu tzv. teorie charity. *Studia theologica*, č. XVIII/3, 167–184.
- Sauter, H. (2015). An Lei bund Seele geheilt. Ein Entwurf mit biblischer Hinführung für die Arbeit mit Alteren. *Praxis Gemeindepädagogik Zeitschrift für evangelistische Bildungsarbeit*, č. 3, s. 55-57.
- Schmitz, Ch. (2016). Seelsorge und Kirche. *Diakonia*. č. 47, s. 235-239.
- Heckel, U. (2001). Segnung und Salbung. Theologische und praktische Überlegungen zur Einführung einer neuen Gottesdienstform. *Kerygma und Dogma*, s. 47, s. 125-155.

Jiné časopisy

- Brockmüller, K. (2010). „Ich bin Jahwe, dein Arzt!“ (Ex 15,26). *Bibel Heute*, č. 182, s. 10–11.
- Richter, K. (1988). „Ist einer von euch krank...“ Krankensalbungen in der frühen Kirche. *Bibel und Kirche*, č. 43/1, s. 13–16.
- Lenzen, V. (1992). Selbsttötung in der Bibel. Für eine Ethik der Liebe zu den Leidenden. *Bibel und Kirche*, č. 47/2, s. 87–93.

Církevní dokumenty

- ČBK. (2003). *Obřady pomazání nemocných*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Jan Pavel II. (1984). *Salvifici Doloris*. Praha: Zvon.
- Jan Pavel II. (1995). *Evangelium vitae*. Praha: Zvon.
- Kol. aut. (2007). *Život a poslání křesťanů v církvi a ve světě. Závěrečný dokument plenárního sněmu katolické církve v ČR*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Kolářek, J. (2002). *Katechismus katolické církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.

Legislativa

- Zákon o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování*. Zákon č. 372/2011 Sb. v účinném znění ke dni 1. 4. 2012.

Internetové zdroje

- Cesta domů (2016). Dříve vyslovená přání [on-line]. Dostupné 11. 3. 2019 z <https://www.umirani.cz/rady-a-informace/drive-vyslovena-prani>
- ČBK (1999). Pohřební obřady. [on-line]. Dostupné 9. 3. 2019 z <http://m.liturgie.cz/pohreb/rozlouceni.html>
- Nejste sami (2016). [on-line]. Dostupné 9. 3. 2019 z <https://nejstesami.eu>
- Nezbeda, O. (2016). Proč Češi neumírají doma? [on-line]. Dostupné 7. 3. 2019 z <https://www.umirani.cz/clanky/proc-cesi-neumiraji-doma>
- Pehalová, M. (2011). Reportáž z tiskové konference. Neumíráme tam, kde si přejeme. [on-line]. Dostupné 5. 3. 2019 z <https://www.umirani.cz/clanky/reportaz-z-tiskove-konference-neumirame-tam-kde-si-prejeme>
- Stemmark (2015). Dříve vyslovená přání. [on-line]. Dostupné 8. 3. 2019 z <https://www.umirani.cz/sites/default/files/custom-files/cesta-domu-zprava-umirani-a-pece-o-nevylecitelne-nemocne-2015.pdf>
- Svatošová, M. (1995). Hospice a umění doprovázet. [on-line]. Dostupné 9. 3. 2019 z http://www.hospice.cz/wp-content/uploads/oldhosp/_hospic_umeni.html

- Svatošová, M. (2019). Smrti se nebojím. [on-line]. Dostupné 9. 3. 2019 z <https://video.aktualne.cz/dvtv/smrti-se-nebojim-v-uchu-si-to-trenuju-pozemsky-zivot-smrti/r~b2fbf17e050f11e9a7f60cc47ab5f122/?redirected=1552317904>
- Světový den nemocných (2019). [on-line]. Dostupné 9. 2. 2019 z <http://svatky.centrum.cz/svatky/vyznamne-dny/svetovy-den-nemocnych-8/>
- Tichotová Fryčová, L. (2017). Udělali jsme, co jsme měli? Význam posledního rozloučení. [on-line]. Dostupné 11. 11. 2018 z <https://www.umirani.cz/clanky/udelali-jsme-co-jsme-meli-vyznam-posledniho-rozloucení>